

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई - ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळे आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटीचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

संगणकीकृत

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह.

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जला मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्षमापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तरमै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ७. एप्रिल, सन १८८४. अंक ४.

है मासिक पुस्तक

धुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत

छांपलें.

किंमत ८ आणे.

सन १८८४/८५.

विषयक्रम.

" धाकटे शाहू राजे यांचें चरित्र..... ६५-७२
 नागपूरकर भोंसल्यांची बखर..... ७३-८०
 पत्रें, यादि वगैरे १७७-१८४

मोरोपंतकविकृत प्रकरणे, भाग २ रा—

कुशलवोपाख्यान..... १७-४२
श्रीरामदासकृत भीमरूपि-स्तोत्रे, पद, करुणाष्टक .. १२५, १३२

पंतविठ्ठलकृतं-सुश्लोकलाघवम् १०९-११६

या पुस्तकासंबंधे हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो:-काव्येति-
हास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, यांस आलीबाग जि० कुलाबा येथें ठेवावा.
का० सं० व्यवस्थापक.

नाहीं." ते समयी परशरामपंत पटवर्धन यांनी शिर्वाई देवी शिवनेर येथे शफय श्रीगंगोदक चंबू आणोन व गाईचे शेंपूट घरून दिली. आणि येण्याचा विचार ठरून थेऊर गणपतीस येऊन, त्याच्या दुर्वा देऊन, पुणे नजीक कळेशी येथे येऊन पावले. शके १७१७ राक्षसनाम संवत्सरे सन सीत तिसैन मया व अल्लफ. कळशीचे मुक्कामी सर्व सरदार मुत्सही आदीकरून भेटले. आणि पुण्यास आले. शिंदे कवडोवर येऊन पावले. तेही येऊन भेटले. होळकरही भेटले. बाजीराव कळशीसच मुक्काम करून राहिले.

[इकडे] नाना फडणीस [यांनी आपली] व शिंदे यांची स्वस्थता नाहीं, या उपरि आपणांस ठीक पडणार नाहीं, म्हणून माधवराव वारतांच आपले सर्व द्रव्य लांबविले. बाजीराव यांचे हातीं काहींएक लागू नये, समुद्रांत बुडवावे परंतु त्यांस न द्यावे, ऐसा संकल्प करून दस्तऐवज कागदपत्र सर्व विसर्जन केले, जाळून टाकिले. आपले खजीने व वाड्यांतीलही सर्व चीजबस्त कार्याकारण ठेवून वाताहत केली. आणि आपण मेणोलीस स्नानसंध्या करून रहातो ऐसे बोलणे घातले. आणि निघोन पुरंदरास जाऊन तेथून निघोन सातारियास महाराजांपाशी गेले. शके १७१७ राक्षसनाम संवत्सरे सन सीत तिसैन मया व अल्लफ. फाल्गुन शुद्ध पौर्णिमेस गेले. महाराजांचे दर्शन घेऊन आपण खाली उतरावे, फौजबंदी करावी, कोट रुपये आधीं आपणांपाशी ठेविता. आणि माधवराव यांचे स्त्रीस पुत्र दत्तक देऊन त्यांचा वंश स्थापावा, प्रधानपद त्यांस द्यावे, बोलले. ते समयी महाराजांनी असे प्रसंगांत तुम्ही मसलत करणार हे विचारून व जाणं विशोभा मात्र होणार. वस्तव आंग्हांस उतरोन मसलत करणे, प्रपक्ष वंश असून गोत्रजांस प्रधानपद देणे, हे करावयाचे घडणार नाहीं, सांगितले. तेथें कांहीं दिवस शहरांतच राहिले.

बाजीराव रघुनाथ व शिंदे यांची बोलणी त्यांचे डेरियास जाऊन होऊ लागली. जवळ उतरावे म्हणून थेऊर येथे जाऊन राहिले. यानंतर परशराम रामचंद्र पटवर्धन यांनी शिंदे यांशी राजकारण केले जे, माधवराव यांचा वंश पुढे चालवावा. हे तुम्हीं करावे. पूर्वी महादजी शिंदे यांचे करार व इमान शीकता गुंतल्या आहेत. म्हणून द्रव्य देण्याचे करार करून दिले. आणि नानांचेही संमत आतून द्रव्य त्यांकडून आणून दिले. आणि गोत्रज घेणे तो आग्रह आम्ही करित नाहीं, धाकटे चिमाजी आपा दत्तक देऊन पदाधिकारी

४०. जिचे नांव शिवाजी महाराजांस
रिजजाबाईने दिले.

४१. दादांच्या वंशास मुजरा करणार
नाहीं, नाना साहेबांचा वंश चालवू,
अशाबद्दल शपता.

करावे, ऐसे सिद्ध केले. बाजीराव बोलावयास म्हणून शिंदे यांणी डेरियास नेले. तेथेच नजरबंद केले. आणि चिमाजी आपा यांस जबरदस्तीने घेऊन पुण्यास आले. शके १७१८ नलनाम संवसरे सन सात तिसैन मया व अल्लफ, वैशाख मास, बराबर आपा बळवंतराव, रामचंद्र हरी फडके फौज सुद्धां आले. पुणे येथे वाडबांत चिमाजी आपांस ठेऊन सातारियास महाराजांकडे त्रिंबक अमृतराव पेंठे व बहिरोपंत मेहंदळे व शिंदे यांजकडील महिपतराव व रामराव जीवाजी चिटणवीस असे प्रधानपदाचीं वस्त्रे व दत्तविधानाची आज्ञा आणावी म्हणून रवाना केले. नाना फडणीस यांनी महाराजांपाशीं करा-र बोलणे केले जे, हा मनसबा स्थापून दत्तक चिमाजी आपांस वस्त्रे द्यावीं-आपण मेणोलीस जाऊन वस्त्रे गेलियावर येथेच येऊन आपले पायांपाशीं राहूं. पूर्वी सोंगोले मुक्कामी तह जाले त्या प्रे। महालमुलुक व खर्चवेच चालून येथे सेवा करून रहातो. म्हणोन बाईस निघोन गेले. पेंठे, मेहंदळे गेले ते महा-राजांचे दर्शन घेऊन प्रधानपदाचीं वस्त्रे बहुमान घेऊन पुण्यास आले.

यानंतर शके १७१८ सन सर्वां तिसैन मया व अल्लफ, वैशाख अधि-कांत दत्तपुत्र विधान करून यशोदाबाई माधवराव यांची स्त्री यांचे मांडीवर चिमाजी आपा बसवून चिमणाजी माधवराव ऐसे केले. प्रातःकाळ सहा घटका दिवसानंतर बाहेर येऊन मजालस करून प्रधानपदाचीं वस्त्रे दिलीं. बा-जीराव यांस नगरास ठेवावे ऐसा विचार बाळोबा पागे व शिंदे यांचे कार-भारी वगैरे राजकारणाचे अधिकारी याहीं करून पुण्यास नेतो म्हणून कोरेगांव चे मुक्कामास नेले. चिमाजी आपांस वस्त्रे पद होय तो पर्यंत कारभार माध-वराव यांचे नांवें त्यांचेच शिष्यावर चालविले.

नंतर परशराम रामचंद्र [हे] नाना फडणीस यांस गाळून आपणच बाळो-बा पागे शिंदे यांजकडील घेऊन एक विचारे कारभार करूं लागले. ना. नांस घरावे वगैरे मनसबा करूं लागले. नानांस बाईस, सातारियास रहाणे धोर न पडे. तेव्हां कोकणांत निघोन महांडास गेले. नानांनीं दौलतराव यांजकडे राजकारण केले जे, बाजीराव यांस स्थापावे हें उत्तम. दौलतरावही अ-नुकूल नहाले. मशरुल मुलुख कैदेत होते त्यांसही अनुकूल व्हावे, मोंगलई फौज आणवावी म्हणजे सोडून लावून देतो ऐसे राजकारण केले. बाळोबा पागे यांस शिंदे याणीं आधिनि वय द्वादशीस सनमजकुरी कैद केले. हें वर्त-मान कळतांच परशराम रामचंद्र चिमाजी आपांस मध्यरात्रीस निघोन घेऊन

शिवनेर जुन्नर येथे गेले. तों प्रातःकाळ जाला. शिंदे हे आपली फौज नारोपंत चक्रदेव व रामचंद्रपंत फडके व मोंगली फौज घेऊन दाखल पुण्यास जाले. तों आधीं हे पळोन गेले असें समजतांच पटवर्धन यांचा सर्व गोठ लुटून तशीच सर्व फौज शिवनेरीस पाठीमागे गेली. परशरामपंत व चिमाजी आपा यांस फौजा आल्या हें कळतांच किल्यावर घेऊन गेले. चिमणाजी आपा याणीं हें कृत्य परशरामपंतीं जबरदस्तीनें केलें आहे म्हणून शिंदे वगैरे या लक्षांत आले. परशरामपंत पटवर्धन किल्लेकरी याणीं कैद करून शिंदे यांचे फौजेचे हवालें केले. चिमाजी आपा निघोन पुण्यास फौजे बरोबर आले. परशरामपंत यांस माधवराव रास्ते जामीन जाले. त्यांचे स्वाधीन केलें. बाजीराव यांस शिंदे याणीं परतोन आगिलें आणि प्रधानपदाचीं वस्त्रे द्यावीं ऐसा सिद्धांत केला. बाळाजी जनार्दन फडणीस यांसही महाडाहून आणविलें. आणि सातारियास आबा शेलूकर व परशराम नारायण कारकून नि। पेंढे^{४४} व रामराव जी. बाजी चिटणवीस सातारकर महाराजांकडील रवाना केले. ते वस्त्रे घेऊन आले. शके १७१८ सनमंजकूर. यांत मार्गशीर्ष शु॥ पंचमी रात्रीस डेरियांतच बहुमान वस्त्रे घेतलीं. चिमाजी आपांस दत्तविधान जालें ते चुलते असतां पुत्र होत नाहीत म्हणोन प्रायश्चित करून फिरोन चिमणाजी रघुनाथ ऐसे जाले.

तुकोजी होळकर शके १७१९ पिंगल नामसंवत्सरे सन सर्वातिसैन मया व अळफ यांत श्रावणमासीं पुणें मुक्कामी शरीरी क्षीण होऊन वारिले. त्यांस पुत्र वडील काशीबा व धाकटे मल्हारराव होते. उभयतांचा कलह वाढला. काशीबाचा पक्ष शिंदे याणीं केला. मल्हारजी होळकर भाद्रपद वद्य अष्टमीस फौज पाठवून मारले. गोठ लुटला. त्याजपाशीं येळीवत होकरळ तुकोजीचे नाटकशाळेचे पुत्र होते ते पळून नागपुरीं गेले.

४३. 'पटवर्धन', असें इंदूर प्रतीत आहे ते चुकीनें पडलें असावे.

४५. तुकोजी होळकर हा एक मल्हारराव होळकर यांचे पदरीं शूर शिलेदार होता. मल्हार रावास खंडेराव हा एकच पुत्र होता. तोही तारुण्यांतच निवर्तला. पुढें खंडेरावाची बायको अहल्या बाई हिणें तुकोजीस हातीं धरून सैन्याभिषेकस्थानकडे दिलें. तुकोजी आपणास मल्हार रावाचा पुत्र असें म्हणवी ही गोष्ट जेजुरीस 'मछारि गौतमेश्वरा'च्या देवालयवरील लेखावरून स्पष्ट होते. सा. लेखांत "मल्हारी सुत तुकोजी होळकर" असें म्हटलें आहे.

असो. सदरोल देवालयांत मल्हार राव होळकर व त्याच्या गौतमाबाई प्रभृति तीन स्त्रिया यांच्या संगमरवरी पाषाणाच्या मूर्ति 'मछारि गौतमेश्वरा' च्या पाठी मागे स्थापिल्या आहेत. देवाला नांवही 'मछारि-राव गौतमाबाई' यांचेंच दिलें आहे. हे देवालय पाषाणमय आहे. काम साधेच पण मोठें सुबक केलें आहे. शालिवाहन शके १७१२ मध्ये हें देवालय तुकोजीनें बांधिलें असा वर लेख आहे.

४६. पेशव्यांची बखर पृष्ठ २६३:२१० पहा.

४७. नाटक शाळा=उपस्त्री.

दौलतराव शिंदे यांणीं सर्जेराव घाडगे कागलकरयांची कन्या आपणाय केली. शरीर संबंध जाला. कारभार सर्व सर्जेराव करूं लागले. त्यांणीं मसलत करून बाळाजी जनार्दन यांस डेरियास बलाबून नेऊन कैद केलें. आणि नगरचे किल्यांत ठेविलें. बाळाजी जनार्दन यांचे लक्षांतील कारभारी सातारियास बाबूराव कृष्ण आपटे व सदाशिवपंत फडणीस होते त्यांस कैद करून आपणच बंदोबस्त करावा ऐशीं महाराजांस पत्रें बाजीराव यांणीं पाठविलीं. तेव्हां महाराजांनीं सोडिरे लोक जेवावयास मानकरी शंभर असामी किल्यावर सांगितले. काहीं जमातदार लोक फोडिले. आणि जातीनें लोक घेऊन बाबूराव यांचे बाड्यांत चालून गेले. तेव्हां ब्रामनराव आपटे त्यांचे पुतणे यांणीं दर्याज्याजवळ दहा पांच लोक घेऊन तरवार चालविली. शिपायागिरीची शर्त केली. जखमा जाल्या. तरवार पडली असतां आंत जाऊन आणखी तरवार आणून आणखी तरवार केली. तेव्हां महाराजांनीं तुशी शिपायगिरीची शर्त जाली. या उपरिं मारला जाशील बोलले. तेव्हां त्यांणीं जाऊन पायावर डोई ठेविली. बाबूराव वगैरे यांस महाराजांनीं कैद केलें. किल्याखालीं सदाशिवपंत कैद केले. आणि किल्याचा व शहराचा बंदोबस्त केला. व्यंकोजी मोहिते वगैरे दोन हजार फौजही जमाव केला. सन मजकूर. बाजीराव यांणीं कारभारी माधवराव रास्ते पाठविले. व पूर्ववत किल्याचे आधीन असोन बंदोबस्त रहावा पत्रें पाठवीत गेले.

सेनापति हें पद, मुरारराव घोरपडे हैदर नाईक यांणीं धरून नेऊन कैदेत ठेविले तेव्हांपासून नव्हते. त्यांस येशवंतराव दाभाडे यांस दौलतराव शिंदे यांणीं महादजी शिंदे यांची कन्या बाळूबाई पुण्याचे शिर्तोळे देशमुख यांचे घरी दिली होती त्यांची कन्या देऊन शरीर संबंध केला, आणि सन मजकुरी आधीन शुद्ध दशमीस सेनापती पद व बहुमान वस्त्रें देविलीं. सरंजाम वतनें चालतीं केलीं.

धोंडजी बाघ यांणीं कितूर प्रांती बंड केलें, त्याजवर चिंतामणराव मिरजकर व धोंडोपंत गोखले खाना केले. लढाया जाल्या. त्यांत चिंतामणराव यांस जखमा लागल्या. धोंडोपंत गोखले व त्यांचे पुतणे ठार पडले. चिंतामणराव इंग्रज यांचे आश्रयास गेले. सन मजकूर आषाढमास. मानाजी आग्ने यांस सरखेल बजारत माव पदाचीं वस्त्रें दिलीं. सन मजकूर. गणेश काशी कात्रे परशराम श्री-निवास प्रतिनिधी यांचे कारभारी बहुत कर्ते व शहाणे, यांजवर बाजीराव ममता करूं लागले. तेव्हां अमृतराव व नानांचा विचार एक होऊन करवीरचे राजका-

४८ मुरारराव यांस हैदरानें कैद केल्या । बद्दल दुमरे कोठें आढळून नाहीं.

रण केलें, पत्रें पाठविलीं. ह्मणोन दोष ठेवून वाडियांत नेऊन कैद केले-
शके १७२० कालयुक्त नाम संवत्सरे सनतिसैन मया व अल्लफ. त्यांचे
बाबूराव पुत्र सहवर्तमान कोकणांत किल्यावर पाठविले. बाबूराव आग्ने हे
दौलतराव शिंदे यांचे मामा. याजवरून कुलाबा वगैरे तालुके व सरखेल
पद त्यांस द्यावे हें दौलतराव शिंदे यांणी बोलोन केलें आणि बजारातमाब
सवाई सरखेल ऐसा किताब व वस्त्रे दिलीं. सन मजकूर आश्वीन शुद्ध दश-
मीस बाबूराव आग्ने यांस दिलीं, नंतर ते कुलाबियास जाऊन मानाजी आग्ने कैद
करून आपण दौलत करूं लागले, महाराजांपाशीं फौज जमा जाली. त्यांत
सर्व मराठे लोकच व कारभारी नौरोपंत कोकणस्थ जाले. जुने मुत्सद्दी कोण्ही
मातबर पोखत नाहीं. त्यांणी शिंदे यांकडे सर्जेराव यांशीं राजकारण केलें.
त्यांणी ही पत्रें व पलटणें फौज पाठवितो, ऐसा निश्चय तहनामा पाठविला.
याजवरून बाजीराव यांचे मनांत विकृती जाली. महाराजांनीं खालीं असावे
हजार दोन हजार लोक जवळ असावे, आपण महाराजांचे आज्ञेत चालून
तेथील खर्च बंदोबस्त मजीं तसा करावा हें निश्चयांत आणिलें असतां महाराज
सर्जेराव, शिंदे यांचेच लक्ष धरून बागूं लागले म्हणून माधवराव रास्ते यांणी
परशुराम पटवर्धन त्यांजपाशीं होते त्या सुद्धां फौज जमाव करून सातारियाजवळ
उतरावे सांगितलें. ते फौज जमाव करून परशुरामपंत नजर बंद होते ते रास्ते
यांणी मोकळे करून सातारियास गेले, यावरून महाराज निघोन किल्यावर
गेले. ठंयकोजी मोहिते चंतुरसिंगराजे व फौज होती ते अविचार करून रास्ते,
भिरजकर यांजवर चालून आले. लढाई जाली. त्यांत ठंयकोजी मोहिते पडले.
चंतुरसिंग उधळलेच त्या मार्गे फौज धांवली. शहरांत गर्दी जाली. शहर लुटलें.
परशुराम रामचंद्र यांणी तख्ताची वगैरे अमर्यादा बहुत केली.

या नंतर शहराचा बंदोबस्त करून किल्याखाली रास्ते व पटवर्धन
राहिले. महाराजांशीं बोलणें लाविलें. या समययांत बा-
ळाजी जनार्दन कैदेत होते तेही आणावेसे ठरोन शिंदे व बाजीराव
यांणी आणिले. वानवडीवरच राहिले होते. त्यांणी जाली गोष्ट चांगली
न जाली. सातारा महाराजांचा बंदोबस्त आपणांकडे सांगावा बोलले. यावरून
पत्र सनद बाजीराव यांनीं दिली. तेही सिद्ध जाले. इतक्यांत माधवराव
रास्ते यांचे लोकांनीं किल्ला घेण्याचा सिद्धांत केला. तो रामराजे यांची स्त्री
आईसाहेब किल्याखाली महाराजांचें संमत न घेतां येऊन रास्ते यांशीं करारमदार
ठरावून त्यांचे लोक किल्यावर घेतले. पटवर्धन निघोन तासगांवास गेले.

४१. ' मोरोपंत ' असेही होईल.

| ५०. ' चित्रसिंग ' असा हो पाठ आहे.

चतुरसिंग पळाले. फौज सुद्धा ते करवीराकडे गेले. ते प्रकरण आलाहिदा खाली लिहिले आहे. याप्रमाणे शके १७२० कालकयुनाम संवत्सरे सन तिसऱे तिसैन मया व अल्लफ यांत जाले.

दौलतराव शिंदे व महादजी शिंदे यांची स्त्री लक्ष्मीबाई यांजमध्ये बांकडे पडून कलह लागला. लक्ष्मीबाई मुजफरखान घेऊन एकीकडे राहिली. त्याजवर सर्जेराव घाटगे व फकीरजी गाढवे फौज घेऊन पाठविले. लढाई जाली. त्यांत सर्जेराव यांचा मोड जाला.

या नंतर दुसरे दिवशी महादजी भोईटे वगैरे सरदार दहा [व] फौज उठोन बाईकडे मिळाली. लक्ष्मीबाई अंबारीत बसोन तरवार बांधली, लढली. लक्ष्मीबाई शिंदे यांची फौज मुलकांत हिडूं लागली. बहुत मुलूख लुटून खराबा केला. खंडप्या घेतल्या. जैतापुरी रामराव चिटणीसीस यांचा वाडा सर्व लुटला. दौलतराव यांची व त्यांची लढाई जहाली. त्यांत बाईनें हत्तीवर बसोन लढाई दिली. आणि तह होऊन समजूत केली. इंग्रज फौज सुद्धा श्रीरंगपट्टणावर चालून आले. टिपू यांणीं कारभारी ब्राह्मण पूर्णिमा कानडे होते त्यांची कन्या व सून बाटवावी ऐशी इच्छा केली. तेव्हां कितूर होऊन इंग्रजांस मिळाले. इंग्रज चालून लालबागे नजीक लढाई जाली. त्यांत टिपू पडले. सर्व दौलत मुलूख इंग्रज यांणीं घेतला. शके १७२१ सिद्धार्थनाम संवत्सरे सन मयातैन व अल्लफ वैशाख शुद्ध द्वितीया. द्रव्य बहुत सांपडले. दहा पांच कोटी दौलत व प्रांत इंग्रजांचे हातीं लागले. टिपूचे कुटुंब सर्व नैसल कैद करून कलकत्यास पाठविले. श्रीरंगपट्टणचे कुंभार राजे सोडून, त्यांस दरमहा खर्च देऊन मोकळे केले. त्रिंबकराव महिपत चिटणीस, पंत प्रधान यांचे, शके मजकुरी वारले. त्यांचे चिरंजीव यांस चिटणीसीची वस्त्रे दिलीं. माघ मास. परशुराम रामचंद्र पटवर्धन यांणीं सातारियास अमर्यादा करून तासगांवी गेले. तेथे करवीरचे महाराज यांजपाशीं बिघाड करून चालून गेले. तेही चालून आले. अगोदर त्यांचे पुत्र जाऊन करवीरचे महाराजांचे वाडे वगैरे यांस आगी दिल्या. नंतर खांसा जाऊन लढाई बहुत जाली. चाळीस हजार फौज मेळवून ते संस्थान ध्यावेंसें केले. तेथे शिवाजी महाराज यांणीं लढाईची बहुत शर्थ केली. मातबर फौज असतां परशुरामपंत यांस जखमा

५१. नसल=वत्त, मालमोळकत.

५२. चिटणीसांचे मूळपुरुष बाळाजी आ-
बजी. त्यांस चिरंजीव दोन, खंडेराव बल्लाळ
व निळो बल्लाळ. पैकीं महाराजांची

चिटणीशी खंडेराव बल्लाळ यांजकडे
व पेशव्यांची चिटणीशी निळो बल्लाळ यां-
जकडे. वरील त्रिंबकराव चिटणीस हे नि-
ळो बल्लाळाचे वंशज.

लागल्या, जेर झाले, धरून आणिले, आणि डोचकें लढाईत कांपले. फौज लुटून घेऊन राजे तासगांवपर्यंत जाऊन त्यांचा वाडा बहुत नामी, थोर काम केलेला, तो जाळला. सन मजकूर. भाद्रपद वद्य चतुर्थी.

बाळाजी जनार्दन फडणीस यांस शरीरें व्यथा होऊन शके मजकुरी फाल्गुन वद्य तृतीयेस वारले. आरब लोक जवळ होते. त्यांनीं शव दहनास जातां आडविलें. प्रधानपंत यांनीं तैलबेचा फडशा करून देववून दहन करविले. गणेश काशी किल्यावर टाकिले होते त्यांस आणून बाजीराव प्रधान यांनीं त्यांचे हातीं सर्व कारभार चालवावा ऐसा विचार करून मोकळे करून आणविले. ते महाडचे मुक्कामी आले. तेथे त्यांचा द्वेषी कोणी होता. जोशी यांचे घरी भोजनास गेले, तेथे विषप्रेळय केला. त्यांचे क्षणीं रक्त ओकून वारले. सन मजकूर.

गढे मंडळ संस्थान प्रधानपंत यांजकडे होतें त्याच्या सनदा सेना धुरंधर पदास पूर्वी दिल्या. परंतु ठाणें बसलें नाहीं. तेव्हां त्याजवर भोंसले यांनीं फौजा रवाना केल्या. त्या संघांत सागरावर पठाण चालून आले त्याजवरून गोविंदराव बळाळ सागरचे सुभेदार यांनीं भोंसले यास मदतीस बोलाविलें. त्यांनीं फौज पाठवून पठाण मारले. याजवरून मार्गशीर्षांत गढेमंडळचे संस्थान सागर बाले यांनीं भोंसले यांजकडील सनदा प्रमाणें दिलें. लक्ष्मीबाई शिंदे यांजवर मारेकरी कोणीं घातले. त्यांत जखमा झाल्या आणि वांचलीं. लक्ष्मीबाई शिंदे यांनीं नारायणराव बक्षी, जिवबांचे लेक, वगैरे फौज जमा करून अशोरी, बरात. पूर वगैरे प्रांतांत धूम केली. तेव्हां बळाळा पागे कारभारी कैदेतून सोडून आणिले. त्यांनीं तडू करून अशोरीत बाईनीं रहावें, बखेडा, मोडावा ऐसा नह केला. सर्जेराव घाडगे व गाढवे कैद केले. नंतर सर्जेराव यांस शिंदे यांनीं सोडिले. त्यांनीं बाळाबा तात्याचे भाचे धोंडबा व नारायणराव बक्षी झेणवी मंडळ कैद केले. मोरो बाबूराव फडणवीस नगरांत होते ते नगरचा किल्ला शिंद्यांस दिल्या तेव्हां जुन्नर येथे ठेविले होते. नाना वारल्यावर त्यांस आणिले. आषाढ शुद्ध प्रतीपदा. प्रधानपंत सामोरे जाऊन शके १७२२ रौद्र नाम संवत्सरे सन इहिदे मयातैन व अल्लफ भेटले. फडणीशी तेरीख त्यांजकडे सांगितली. आश्विन शुद्ध दशमीस दसरियाचे मुहूर्ते सांगितली. बजाबा पुरंदरे यांचे पुत्र त्रिंबकराव महिपत नाना पुरंदरे यांजला जरीपटका देऊन फौजेचे काम कारभार सन मजकुरी आश्विन शु॥ दशमीस सांगितले.

गोविंदराव गायकवाड सन मजकुरी आश्विन शु॥ १ प्रतीपदेस वारले.

५३. तलब=पगाराची बाकी.

५४. 'विषपयोग' इंदूर प्रत.

५५. दोन क्षण 'इंदूर प्रत.

सर्व दौलत रावजी आपाजी गोविंदराव यांचे पुत्र आनंदराव गायकवाड यांस घेऊन चालवू लागले. रावजी आपाजी याणीं अमदाबाद सुभा दहा लक्ष रुपये पाठवून गायकवाड यांचे धाकटे भावाचे नावे करून देऊन आज्ञा शेलूकर सुभेदार होते ते फौज पाठवून धरले. ठागे बसवून सुभा करू लागले. सन मार.

सन मजकुरीच नारोपंत चक्रदेव यांजवर बाजीराव याणीं रुपा करून जवळ कारभारांत ठेविले असतां बजाबा शिरवळकर वगैरे मंडळ अनुकूल करून घेऊन नानाफडणीस यांचे स्त्रीस दत्तपुत्र द्यावा, नजर सरकारांत व शिंदे यांस द्यावी, ऐसा मनसबा शिंदे यांजपाशीं सिद्ध करून आषाढमाशीं केला तेव्हां बाजीराव पंत प्रधान याणीं दत्तक बाईकांस देणें तरि महादजी शिंदे यांचे बाईकांसही कां न द्यावा म्हणून शिंदे यांचा मानस फिरविला. आणि नारोपंत चक्रदेव त्यांचे भाऊ लक्ष्मणपंत व बज्याबा शिरवळकर व चिमणाजीपंत बाघोलीकर व सर्व मंडळ नानांचें कैद करून घेरे दोंरे जप्त केलीं. बेड्या घालून किल्यावर ठेविले. लक्ष्मीबाई शिंदे हिंदुस्थान प्रांती गेलीं. यशवंत राव शिवाजी वगैरे ब्राह्मण सरदार होते ते दौलतराव यांस धरावे, दगा करावा, ऐसे मनसब्यांत आहेत हें कळोन सज्जेराव याणीं यशवंत राव यांस धरून, मेकसू घालून मारून झाडास टांगले. बाळोबा पागे व त्यांचे भाचे धोंडबा शेणवी हे नगरांत कैद होते ते तोफेचे तोंडां देऊन उडविले. नारायणराव बक्षी शणून सर्व अंगास बाण बांधून उडविले. या प्रमाणें उग्र शासन करावें तें केलें. सदाशिव मरुहार दिवाण होते ते वारले. सन मजकुरी ब्रह्महत्या बहुत झाल्या. दिवाणगिरीचीं वस्त्रे सज्जेराव घाटगे यांस दौलतराव याणीं दिलीं. कार्तिक वद्य त्रयोदशी सन मार. शहामीरखान पठाण सरदार सरकारचे नारोपंत चक्रदेव यांचे राजकारणांत होते. भवानी पेंठेंत रहात असतां शिंदे यांजकडून हल्ला करविला. गोठ लुटला. पठाण धरून नेले. गर्दीत भवानी पेंठ लुटली गेली.

रामचंद्र परशुराम षटवर्धन पळून इंग्रजांचे आश्रयास तुंगभद्रातीरी होते. चिंतामणरावही गेले. उभयतर्फी इंग्रजांची कुमक घेऊन धोंडजी बाघ यांसि लढाई दिल्ली. धोंडजी बाघ मोडला, लुटला, धरून इंग्रजांचे स्वाधीन केला. त्याणीं बेड्या घालून बेड्या सुद्धां गाड्यावर बसवून नेला.

बाजीराव प्रधान यांजपाशीं सर्व मुख्यार कारभारी बाळोजी कुंजर हे पुरंधरे यांचे लेकेंवळे, बहुत शहाणे माहितगार, प्रधान यांस शिंदे यांचे पेंचांत असतां उपयोगी पडले झणून वाढविले, सर्व कारभार तेच करू लागले. मुतालकी शिके तेच करू लागले. त्यांस दिव्हे. निराळें दफतर कारभार सुभे

त्यास पंधरा लक्ष सेनासाहेबाकडे व पंधरा लक्ष दौलतीकडे खर्चास व पंधरा लक्ष सेनाधुरंधराकडे, त्यांत सेनाधुरंधर याचे सखे बंधु साबाजी भोंसले यांचे वाटणीत दारव्हे वगैरे, नवाब बंदेगान अल्लीनीं, चिरंजीव म्हणून आपले तर्फेनी दिले. तेव मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर याचे हिश्यांत बिबाजीबाबा छत्तीस-गड वगैरे यांजकडेस असे ठरवून नेमले असतां, साबाजीबाबापाशीं दिवाण, बाबा साहेबांपासून महिपतराव नरसिंह धारूखाले घांटावरील राहणारे होते. यांचे आलीकडे कारभार राजाराम बाळके यांनीं केला. नंतर याचे मामा गणेश काळो व भवानी काळो ब्राह्म प्रांतीं मामलत करून होते. शाहणे घोरले माणूस हे जाणून राजाराम पंतांनी साबाजीबाबाची भेट करविली. कामकाज सांगितले. पुढे कांहीं दिवसांनीं दिवाणगिरीही केली. त्या प्रसंगी साबाजी भोंसले यांनीं माधवराव बल्लाळ पंतप्रधान यांसि संधान करून तिकडे मिळावे असा घर फुटीचा विचार होऊ लागला. हे सर्वत्र भवानी काळो दिवाणजीने पाहून युक्तीचे वाटेनीं बोध केला असतां, चित्तांत न येतां तसेच एक दोन मजला निघोन गेले. हे इतके दिवाणजीनीं जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा व दिवाकरपंतास लिहिले. त्याजवरून सेनासाहेबसुभा यांनीं दर्याबाई साहेबांस पाठवून आपले बंधूची सफाई केली, व भवानी काळो यांनीं इतला केला सबब याजवर लोभ सेनासाहेबाचा व देवाजीपंताचा विशेष जाहला. याजमुळे साबाजी भोंसले यांजपासून मागून घेतले; येथे आणून कटक व छडिसा येथील सुभ्याचे काम शिवभट साठे, याजकडे असतां त्या प्रांतीचा अवग्र वसूल घेतला तो फौजे प्रकरणीं खर्च केला. व इरसाल नागपुरास दाखल न होय. असे कांहीं एक दिवस चालले. तशांत संबलपुरवाले यांनीं बैदा करून मार्गांत खलेल केली. सबब याजवरून मोहीम भट मशारनिव्हेनीं करून संबलपुरास मोर्चे बसविले. ते काळीं जानोजी बोधा सेनासाहेबांनीं मज्जितखान याचे भाऊ तानखान याजला आंतले बेतांनीं चाकर व बाहेत्कार रुसकत असे हजारो लोकांनीं रवाना केले. याजवरून याजवळ जाऊन चाकर राहून तलबे वरून बखेडा करून भटजी यांजला कैद करून, नागपुरास आणले. ते समयी सेनासाहेबाशीं भटजी मशारनिव्हेनीं करार मदार करून चिमणासाब याजला बरोबर नेले असतां, त्याचेनींही बंदोबस्त न होई. सबब याजला त्याजवर जप्तीचे कामीं पाठविले; पुढे सुभाही त्याजकडे सांगितला. तेथे कांहीं दिवस कामाची वडिवाट करून नागपुरास आल्यावर, लाख रुपये कामांत खाल्ले म्हणून आरोप आगिला. हे पाहून साबाजी भोंसले यांनीं

सेनासाहेबास विनंती केली की, आमचे जवळचे मनुष्य येऊन जाऊन त्याजला असें करावे हें उचित नव्हे. याजवरून बंधूची भीड जबरदस्त पाहून उगेच राहिले.

तेव्हां ठर्याकाजीपंत व राघोपंत बक्षी प्राचीन सेनासाहेब यांचा यांचा काल शाल्यावर, माधवराव ठर्याकाजी, बक्षीगिरी करीत होते त्यांचा व सेनासाहेबांचा पंच येऊन त्याजपासून लाख रुपये घेऊन काम वाटले, आणि देवाजीपंताचे विचारे बाक्षीगिरीचें काम करीत आले, ते या वेळे पावेतो त्यांचे घराण्यांत चालत आले.

या पूर्वी राघोबा दादा पेशवे यांनी विठ्ठल सुंदर राजेबहादर याजला पेशजी माखन दौलतीचा बंदोबस्त करून, माधवराव पुतणे दादा साहेबांचे, नाना साहेबांचे चिरंजीव, मालक यांस पंतप्रधानी दिली. कामकाजाचा बंदोबस्त केला. नवाबापासून मुलूख ६५ लक्षांचा दादासाहेबांनी सोडविला. त्यांत जानोजी बोवाकडे साकरबेडा वगैरे तहांत दिले. नवाबाकडे जानोजी बोवा आणि मुधोजी बोवा मागे मिळाले होते. ते सारे कुन्हे पोटांत. त्या साली गोहदचे स्वरास दादासाहेब चढाई करून बराड प्रांती आले. बन्हाणपुराहून नागपुरास यावे इतक्यांत, जानोजी बोवा यांनी देवाजीपंत यांजला दादा साहेबांकडे रवाना केले. मागाहून आपणही तयारी करून चालले. अगाऊ देवाजीपंत दादासाहेबांपाशी पोहोचून पायावर डोई ठेविली. बहुत प्रकारे विनंती करून इकडेस जानोजीबोवाकडे लिहून पाठविले की, लौकर येऊन पोहोचोवे. तसेंच जानोजी भोंसले सेनासाहेब दरमजल जाऊन पोहोचले. दादासाहेबांची भेट डेय्यांतच घेतली. देवाजीपंत यांनी हर प्रकारे दादासाहेबांची मर्जी प्रसन्न करून जानोजी बोवा साहेबांस दादासाहेबांनी भोजनास तेथेच उठाविले. ते समयी बहुतां प्रकारे भाषणे होऊन रुपेस पात्र जानोजी बोवा शले. देवाजीपंताचा आर्जव पाहून दादासाहेब रूपावंत होऊन ते वेळे पासून देवाजीपंतास 'विनंती' लिहिण्याचा सांप्रदाय जाहला. प्रसंगोपात सामोपचारे करून जानोजी बोवांस मागती नागपुरास रवाना केले.

नंतर राघोबा दादा पुण्यास गेले. तेथे माधवराव साहेब व दादासाहेब यांसि आपसांत कलह वाढून लढाया झाल्या. माधवराव यांस धरले. नंतर मालक जाणून सोडले, मागाहून तोच प्रकार होऊन तीन लढाया झाल्या. चौथ्यांनी दादासाहेबांस माधवराव यांनी धरून धोडपच्या किल्यावर ठेविले. दौलतीचा बंदोबस्त माधवराव साहेब यांनी केला. स्वमुखी परमुखी बंदोबस्त करून राज्यकारभार चालवावा असा प्रकार जानोजी बोवांनी एकून चित्तांत विचार केला की, आम्ही माधवराव यांचे संधान ठेविले नाही. एक

दादासाहेबांचें लक्ष धरून राहिलों. माधवराव यांचे चित्तांत वैषम्य आहे. हें जाणून जानोजी बोवांनीं व देवाजीपंत यांनीं विचार केला कीं, चिमाजी रत्न-मांगद चिटणवीस, हे राज्यमंडळांतील राहणार, यांचे वडिलाची वडिवाट राजश्री जवळ भारी, तेव्हां मान प्रतिष्ठा यांची राहिल आणि शाहणा मनुष्य, यावरून यांसच पाठविणें उचित आहे, हें जाणून यांची खानगी माधवराव पेशवे यांजकडे केली. ते पुण्यास पोहचल्यावर माधवराव यांनीं ऐकून राजमंडळचे गोविंदराव यांचे वरोबरीचे तेव्हां त्याप्रमाणें सिलसिल्यांनीं मानप्रतिष्ठा बहुत प्रेमयुक्त यांसि बोलणें झालें. परंतु जानोजी बोवा व देवाजीपंताविषयीं चित्तांत वैषम्य भारी या अर्थें जाबसालाचा उलगडा तसाच ठेवून मोहगमांत, यांची खानगी राजमंडळचे धोरणावरून वर्षे वगैरे गांवाच्या सनदा दिल्या होत्या, आणीक नव्या चिमापासाहेब यांचे नांवें करून देऊन खाना केले. मशारानिह्ये नागपुरास आल्यावर सर्व प्रकार दर्शविले. तेव्हां हुशारी करणें जरूर, पंतप्रधान यांची स्वारी नागपुरावर येण्याची तयारी आहे, याजवरून देवाजीपंत जाहीरनेच गेले. जाऊन पोहचवें तों तिकडून पंतप्रधानाची स्वारी निघाली. पुण्याचे जवळपास यांच्या भेटी झाल्या. अवघ्न वर्तमान तेथील जानोजी बोवासाहेब यांजकडे लिहून पाठविलें. याजवरून जानोजीबोवा भोंसले, मुधोजीबोवा, साबाजीबोवा व बिंबाजी बोवा, हे एकच होऊन कौजसुद्धां लांजीचा रोंख दाखवून प्रतापगडाहून चंद्रपुराकडे झाडीचे मार्गें गेले होते, तों मागाहून माधवराव पेशवे यांनीं दिवाकरपंतास कैदेत ठेवून दरमजल वराडाहून नागपुरापर्यंत येऊन नागपुरास जाळिलें आणि चंद्रपुराकडे जाऊन जानोजी बोवा वगैरे चौघे बंधु गेले होते यांचे मार्गें चाल धरली. तेव्हां चौघे बंधु चंद्रपुरास गेले. चंद्रपुराचा बंदोबस्त करावा आणि पुण्याकडे चाल धरावी असें भोंसले यांचे मनांत, तेव्हां चंद्रपुरास कोण ठेवावे असा विचार होऊं लागला. ते समयी सेनाधुरंधर मुधोजी भोंसले यांनीं विनंती केली कीं, महिपतराव दिनकर माणूस भरंवशाचा आहे, याचे स्वाधीन करावें, याजवरून सेनासाहबांनीं आशंका घेतली कीं, महिपतराव यांचे भाऊबंद पेशव्यांकडे सत्काराम हरी व बाबूराव हरी, व चुलते उमाजी विनायक, शिवाय सोयरे चिटणवीस वगैरे ओहत सबब यांस ठेविणें सल्ला नाहीं. तेव्हां नव्ही प्रकारे खात्री सेना धुरंधर यांनीं करून बोलले, जे हे माझे सुखदुःखाचे सोबती हें जाणून विनंती करतो. असें बोलून महिपतराव चंद्रपूरचे मालक करून, जानोजी बोवाकडून माणको अमृतराव, तुळ-जोपंतांचे पुतणे, तान हजार कौजनिशीं व बिलंदसंग नवाबही, असे मातबर सरदार महिपनगरा सांगलील तें ऐकून असावें. तसेंच बिंबाजी भोंसले यांनीं

सटवाजी भोंसले, कादर दादखान, मिळोन दीड हजार फौज तैनात देवविली. व ह्यंकटसव गोंड, पांचशे स्वाराणिशीं मुधोजी बोवाकडेही सर्व तैनात करून बंदोबस्त ठेवून, चिमाबाई साहेब व कन्या बाळाबाई व ठकूबाई आदि करून भाणिकगडावर ठेवून पुढे गेले. तंव माधवराव पेशवे चंद्रपुराजवळ पांढरकवड्यावर आले. पुढची विनी चंद्रपुरावर आली व ब्राह्मणांस पत्रे पाठविलीं की, “ आपण निघावे, आम्ही आल्यावर कठीण जाईल, आम्ही देव ब्राह्मणांचे भक्त आहोंत. अंतर पडूं नये. सरकारासमागमे पंधराशे तोफा जरब मातबर शिवाय फौज आहे. एक किंवा दोन घटिकेंत चंद्रपूर घेतलें जाईल.” असें नाना प्रकारें फितूर करून पाहिलें. परंतु चंद्रपुरी महिपतराव दिनकर दहा हजार फौजेनीं आहेत, हें माधवराव यांस कळून होतें. त्यासमयीं पंतप्रधानांनीं बाबूराव हरी व सखाराम हरी व लुमाजी विनायक यांशीं बोलावून सांगितलें, कीं, “महिपतराव यानला पंचवीस हजारांची जहागीर देशीं वंशापरंपरा चालेल अशी देतो. चंद्रपूर आमचे स्वाधीन करावें.” त्यास त्रिवर्गानीं उत्तर केले कीं, “हें आमचे काडून न बोलवावें. कारण आमचे वंशाचा असल्यास महिपतराव करून घेईल. आपणास साधन होणार नाही. स्वामी सर्व प्रकारें प्रयत्नी या किर्याची बिशद काय, घेतीलच. परंतु महिपतराव जिवंत आपले जवळ येणार नाही.” हें ऐकून श्रीमंतांनीं ते क्षणीं पंचवीस हजार फौज तलाव्यास पाठविली. ते पांढरकवड्याहून कोसाऱ्याजवळ आले. किल्याची गोळागोळी सुरू झाली. महिपतराव पांच हजार फौजेनीं बाहेर निघाले. त्यांचे मुकाबल्यास येऊन पंतप्रधानाची फौज येऊन पन्नास साठ घोडे पाडाव करून आणिले. नंतर रात्री मनसोबा करून फंदाचे पत्र देवाजीपंत पंतप्रधानाचे कैदेत होते तेथें लिहून पाठविलें कीं, “चंद्रपुरास पंतप्रधान आले. फार चांगलें झालें. भोंसले यांची दौलत सारी हस्तगत होईल, मजबूदही जागा साध्य झाली म्हणजे सगळें राज्य आपलें झालें असें तुम्हीं पंतप्रधानास सुचवून चंद्रपूरचे शहास आणावें. येथेंही सरंजाम मजबूत आहे. पंतप्रधान यांजपुढे हा किड्या राहत नाही. परंतु पंधरा दिवस किंवा आठ दिवस येथें गुंतले म्हणजे यजमान पुण्यास जाऊन दादासाहेबांस भेटून बाहेर काढतील, म्हणजे त्या प्रांतांची उद्यानता करीत कार्यसिद्धी होईल व सेनासाहेबांचे व सेनाधुरंधरांचे पत्र मादुराकडून आलें कीं, ‘कसेही करून आठ दिवस किल्याशीं पंतप्रधानास गुंतवून ठेवावें

७५. बाबूराव हरी आणि सखाराम हरी गुप्ते हे चांद्रसेनीय कायस्थ परभु होत. हे दोघे आज पेशवाईंत फार प्रख्यात होते.

यांचे वंशज अद्याप आहेत. प्रभाकर कवीनें केलेल्या खड्यांच्या—लढाईशील पों-वाड्यांत या दोघांचीं नांवें आढळतात.

म्हणजे आम्ही पुणें प्रांती पोहचून आमचें कार्य सिद्धीस जाते, यावरून आपणास सूचना लिहिली.' असें पत्र आलें तें लष्करांत चौकीवर धरलें गेलें. पंतप्रधान यांनीं पाहून अंदेशा केला आणि देवाजीपंतावर इतराजी फारच करून आणीक पाहरे बसविले. महिपतराव मजबूद आहे, फितुरांत येत नाही, पंचवीस हजार फौजेशीं पांच हजार फौजेनीं येऊन लढाई घेतली. तेव्हां आठ चार दिवस इकडे आपल्यास लागल्यास अवघड पडेल. इकडे न गुंततां त्यांचे मार्गे जावें हें बरोबर आहे, हें मनांत आणून गोपाळराव मिरजकर यांचे बरोबर आणखी सरदार देऊन पंचवीस तीस हजार फौज त्याच क्षणीं माहूरचे राजे भोंसले यांचे पिच्छावर पाठविली. आपणही लांब लांब मनला करीत मार्गे चालले. त्याजमुळे माधवराव पंत प्रधान यांजला मूत्रावाटे रक्त पडून आजार उत्पन्न झाला. जानोजी बोवाचें मार्गे गोपाळराव मिरजकर लागले होते. त्यांची यांची गांठ पडून, परस्परें संधानें जोडून, सलोखा झाला. त्यांच्या मार्फतीनें पंतप्रधान यांच्या भेटी झाल्या. ब्रह्मेश्वरचे मुकामी तेंहूँ होऊन करारमदार झाले.

पंतप्रधानाची मर्जी देवाजीपंतावर फार कडक होती, याजमुळे पंतप्रधानाचे बोलणें पडलें की, हा गृहस्य तुमचे आमचे जाबसालांत नसावा, नाश करील असें जानोजी बोवांशीं बोलले. आम्ही याचें पारपत्य करितों, व आपले, समागमें नेतों. सेनासाहेबांनं उत्तर केलें की आमचा ताबेदार बरा अथवा वा-ईट याजला आम्हाच शासन करूं, आणि आपले मर्जी शिवाय नाही. असें म्हणून सोडून आणले. त्या दिवसापासून भवानीपंत मुनसीवर माधवराव यांची कृपा फार झाली. दिवाणगिरीची वस्त्रें दिली. देवाजीपंतास आणून सेनासाहेबांनीं केलें. देवाजीपंताचे सोयरे व त्या पक्षांतील शिवरामपंत बाबा टाळकुटे व दाभाजी खोलखुटे व दिनाजी दशरथ साड [ढ ?] व चिमणाजी रत्नमार्गद चिटनविस आदी करून बहुतांचे दंड करून पैका मिळविला. सबब सेनासाहेबांचे कृपापात्र भवानीपंत मुनसी झाले. फौजेचे कबजा घेणें भवानीपंत काळून ठरविलें, म्हणून देवाजीपंताचे पक्षास असतां, त्याजवर लोभ राहिला. दिनाजीपंत सुभेदार व मल्हारपंत अगणा, पाटणकराचे दिवाण, तेही सरकारचा कारभार जुलमांनीं करित होते, मोरोभाऊ लडी, व हुसेनखान फौजदार, असे लोभांतील फार, यांचे विचारें मसलत करून कारभार कांहीं एक दिवस चालला

७६. गोपाळराव मिरजकर हे मूळ हर-भट्ट पटवर्धन यांचे नातू. हे पेशव्यांचे एक-निष्ठ सेवक होते. सन १८६९ मध्ये यांची व जानोजीची लढाई झाली. परंतु तिचा

निकाल न होतां पेशवे व भोंसले यांचा तह झाला.

७७. लेखांक १९ पहा.

असतां, मुघोजी भोंसले याचा प्रेम पूर्वी शालाच होता. दिवाकरपंत कैद शाल्यावर सेनाधुरंधराचा प्रेम विशेष जाहला.

सेनाधुरंधराचे तीन पुत्र, वडील रघूजीबोवा बापुसाहेब, त्या पेशां धाकटे खंडोजी भोंसले चिमणा बापू व व्यंकोजी भोंसले नानासाहेब असे तीन पुत्र. कन्या जेष्ठ बाळाबाई, दुसरी ठकूबाई त्यांचे पुत्र गुजाबादादा गुजर आहेत, ठकूबाई पेशां धाकटे रघोजी बोवा. त्याचा विचार जानोजी बोवांनी आपले जागी केला की, आपले वडीलांचे नांवकरी आणि आपले पोटी संतती नाही यास्तव ओटीत ध्यावे. हा नियम केला. आपासाहेब सेनाधुरंधर प्रेम बहुतां प्रकारे सेनासाहेबाची संपादन करून रघोजी बोवास दिला. याजला दत्त पुत्र घेतले. याचा इतल्ला पंतप्रधानास द्यावा सबब पुण्याकडे सेनाधुरंधर समवेत निघाले. समागमे दर्याबाई व साबाजीबोवाही होते. ते आकोटावर बराडांत येऊन रघोजी बोवास जरीपटक्याचे निशाण तयार करून देऊन सन ११८० चे साली दर्याबाई जवळ ठेविले. त्याजपाशी सेनाधुरंधर यांनी आपल्या तर्फेनी विश्वासुक व्यंकटराव काशी रघोजी बोवा जवळ ठेविले.

नंतर जानोजी बोवा इस्मायलखा अलजपूरकर याचा भाऊ 'दणाभारी' याचेही विचारास आले, बरे आहे. असे होऊन सेनासाहेब व सेनाधुरंधर तीस पस्तीस हजार फौजेनिशी गंगयडी पर्यंत पैठणचे पलीकडे गेले. तेथे सारी फौज सेना धुरंधराचे स्वाधीन करून, गंगयडीचा घास दाणा घेऊन आजबेल घाटचे सुभारे तुळजापुराकडे रवाना केलें. आपण सडे होऊन चार हजार फौजेनिशी पंतप्रधानाच्या फौजाही हिंदुस्थानांत रामचंद्र गणेश व विसाजींत व महादाजी शिंदे व तुकोजी होळकर व बाबूराव हरी असे हुजुरातीचे लोक सुद्धा दिल्लीवरून फत्तरगडाकडे गेले, व कर्नाटकांत त्रिंबकराव मामा व मिर-जकर व सखाराम हरी व आपा बळवंत आदी करून हुजुरात वेगरे हैदरावर गेले होते. जवळ पंतप्रधानाचे आठ दाहा हजार फौज होती. याजकरितां सेनासाहेब चार हजारांनी गेले. जवळ भवानीपंत मुनसी कारभारी, वकी-लीस माहिपतराव, विश्वनाथ महाडीक याचे पदरचे ते, पंतप्रधान याजवळ होते. भेटी घेतल्या. प्रेम भारी झाला. पंतप्रधानांचा व सेनासाहेबांचा सौरस होऊन रवाना झाले ते निघते समयी सेनासाहेबांनी विनंती केली "आतां चिरंजीव बापू आपले सेवेशीं चाकरांत येतील. चिरंजीवांचे चालवणे आपणांकडेस आहे. चाकरांत हजार राहत जातील. विनंती करतील." असे बोलून बिदा झाले. ते वेळेस भेल्याचा तुराशिरस्या शिवाय दिला.

[यानंतर] रवाना होऊन पंदपुराकडे जाऊन देवदर्शन घेऊन बालेघाटावर गेले.

तिकडून सेनाधुरंधर फौजे सुद्धां आले. भेटी झाल्यानंतर दनसा मातबर सरदार नबाबा कडील नूतनच सेनासाहेबांचे भेटी करितां आले. इतक्यांत एकाएकीं शूळाची व्यथाही सेनासाहेबांस होतीच, आणि नित्य गोळी औषधाची खात होते, एक दिवशीं गोळी खाऊन लवकर जेवले, नाहीत, सबब मात्रें अपचार केला. कठीण अवस्था जाहली. ते समयीं सेनासाहेबांनीं सेनाधुरंधर यांस जवळ बसवून, आपले कपाळ सेनाधुरंधराचे कपाळास घांसिले कीं, आजपर्यंत दौलत आम्हां केली, दैव आमचे होते. तुम्ही पराक्रमी भारी शाहणें होतां परंतु प्रारब्ध आमचें होते. त्या योगें करून उत्कर्ष तो आमचा. तें दैव तुमचें दैवास घांसितो. आतां सर्वस्वी मालकच आहांत. असें म्हणून भवानीपंत मुनसी, व दिवसां कारभारी व बक्षी, भवानी काळू वगैरे सर्वास निरोप करून सेना धुरंधरांचे हातांत हात घातले आणि भगवंत स्मरण करून सन ११८१ चे सालीं वैशाख शु. १५ स कैलासवासी झाले. मागे हाहाकार झाला. नाटकशाळा सती गेल्या. तेथें क्रिया कर्मसि आरंभ झाला. दुसरे दिवशीं भवानी पंत मुनसी यांनीं सेनाधुरंधर यांस बोलण्यांत आणले कीं आकोटास दर्याबाई व तेथें साबाजी बोवा ही होते, यांस समाधानीची खातरजमा करून पत्रे लिहावीं, आणि इस्मायेल खान यासही लिहावें जे, मातुश्री दर्याबाईसाहेब सहगमनास जातील तर जाऊं न देतां ज्या प्रमाणें म्हणतील त्या प्रमाणें कबूल करून येऊं न द्यावें असा मुनसीचा आक्षेप. तेव्हां सेनाधुरंधराकडील आपाजी भगवंत व चिटनवीस व रामाजी केशव तिखे, असे मिळून सुचविलें कीं इतके लिण्याचें कारण नाही. ईश्वरें अधटित केले त्यास उपाय कोणाचा नाही, खेद न करावा. इतकें लिहावें. तें सेनाधुरंधराचे मर्जीस न येतां, मुनसीचे म्हणण्यावर आपा भगवंत याचे हातचें पत्र मुनसीचे सल्याप्रमाणें लिहून वरती सरकारची निशाणी व शिक्षा करून रवानां केले. यांतील मजकूर दर्याबाई साहेबांस जे आपण सहगमन न करावें, लेकरे आपली आहेत. जशी आज्ञा कराल तशीच वर्तणूक केली जाईल. बापूही आपणापाशीं आहेत व चिरंजीव नानाही आहेत, आपणा शिवाय पाऊल पडणार नाही, असे रीतीनें मातोश्रीस व तसेंच साबाजी बोवासही लिहिले, कीं सर्वास वडील मातोश्री आहेत, त्यांच्या आज्ञे शिवाय कोणी चालणार नाहीत, तुम्ही आज्ञेत आहातच. लेकरूं बापू त्यांचाच आहे, आम्हांपासून किमपि अंतर पडावयाचें नाही, तसेंच चिरंजीव बापू साहेबांस लिहिले कीं, मातोश्री जी आज्ञा करतील ती मान्य करावी. अशीं पत्रे लिहिलीं.

रघोजी भोंसले दुसरे.

तीं पत्रें रामजी केशव व आपाजी भगवंत यांनी वाचून पाहिलीं, आणि विनंती केली की, हें दस्त ऐवजीं लिहिणें नीट नाही, मुनसीनें लिहलीं परंतु यांत परिणाम बरा नाही. हें सेनाधुरंधर यांनीं न ऐकितों पत्राची खानगी केली. ते काळीं रामाजी केशव व आपाजी भगवंत यांनीं विनंती पुनः केली की, या समयास आपण पंतप्रधानाकडे जाऊन रघोजी बाबांचे नांवाचे सेनासाहेबांचीं वस्त्रें घेऊन मग आपले मुलखांत जावें. तेथें मुनसीनें विनंती केली की, जाणें सल्ला नाही. फौज भारी, खर्च आपणास पडल्यास चौ महिन्यांचा आरसा लागेल. कदाचित पंत प्रधानानें चार महिने बरसातीचे ठेविले तरी खर्चाची अडचण बहुत होईल. या निमित्त आपले मुलखांत जाणें बरें आहे. आपले वकील महिपतराव विश्वनाथ पंतप्रधानाजवळच आहेत. याजवरून सेनाधुरंधराचे मर्जीस आलें, आपले मुलखांत जावें. तेव्हां रामाजी केशव व आपाजी भगवंतराव यांनीं विनंती केली की, पंतप्रधान आपल्यास ठेवणार नाहींत. कारण आपले जवळ जमाव भारी आहे. पंतप्रधान यांजपाशीं १०००० फौज आहे. बाकीच्या फौजा विसाजीपंत वगैरे हिंदुस्थानांत गेले. तंव पानसे, आपा बळवंत व त्रिंबकराव मामा व सखाराम हूरी वगैरे कर्नाटकांत हिरावर गेले. ते असे आहेत. तेव्हां आपला दाब पंतप्रधानावर भारी, हें पाहून वस्त्रें सेनासाहीबींचीं बापू साहेबांचे नांवें देऊन खाना करतील. असें नाना प्रकारें समजाविलें. परंतु सेनाधुरंधराचे मर्जीस न येऊन दरकूच गंगेवर आले, आणि मधीं उभयतां दिवाण व चिटनवीस यांनीं म्हणून पाहिलें. परंतु विचारास न आलें. पूर्वीं पासून ही वहीवाट होती कीं रामाजीपंतानीं विनंती करावी तसें सेनाधुरंधरांनीं कोणतीही गोट मानूं नये, असें चालत आलें होतें त्या अन्वये न ऐकतां दरकूच अकोटावर चालले तेथें बापूसाहेबाजवळ धंयंकटराव काशीस दिवाणगिरी देऊन ठेविलें होतें, यांनीं सेनाधुरंधरास विनंती पत्रें लिहिलीं की, येथें डौल बिघडला आहे, सारे बाईकडे मिळाले आहेत. आपण सावध असावें. तेथील कारभारी मंडळीही त्यांचे लक्ष मातोश्रीकडे आहे. ही पत्रें गंगेवर आलीं. तें पाहून रामाजी केशव व आपाजी भगवंत बोलले तें न ऐकिलें. सरकारांनीं विनंती अमान्य केली. सेना धुरंधर एक सुभाचा विश्वास त्याजवरच भरवसा मानिला. हें सर्व प्रकारें मुनशीचे भरोशावर. जें करतील तें प्रमाण मानून, मुनसीस पत्रें दाखवावीं. धंयंकटराव काशीस ही बातमी न कळवावी, आम्ही कसेही करून यांस घेऊन येतो,

पाठविले ते पावले. धुळपाणी इंग्रजाचे तराड्यांशी लढाई देऊन धरून नेली, त्या विशीं इंग्रसेनास मुंबैकराने लिहून पाठविले त्याणे पाटीलबाबांस सांगून पाठविले त्यावरून पाटीलबाबा ये विशींचा मजकूर बोलल्याचा मजकूर लिहिला तो गिस्तरे करून कळला. त्यास धुळपाणी तराडी व वर सरदार व लोक होते त्यां सुद्धा दस्त केले, ते नहं जाला त्यापक्षां सोडून याणीं तो मुंबैकराचें पत्र आलें. यावरून धुळपास लिहून तेव्हांच सोडून देवविली येविशींचा मजकूर पेशजी लिहून पाठविला त्यावरून कळलाच असेल. धुळपास तह झाल्याचें वर्तमान समुद्रांत कळलें नवतें. येथून लिहून पाठविल्यावर साडून दिव्हीं. तीं मुंबईस सरदार सुद्धां पावली, झणणे मुंबईकरांचें पत्रही सरकारांत आले. रा। छ १५ रजब हे विनंती. [२१२]

श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि होळकर प्रकणीं पांच चार वेळ पत्रे तपशिलें करून सादर जाहली त्या प्रमाणे राजश्री पाटीलबाबांशीं बोलत गेलो, परंतु ज्या समयी होळकराकडील मजकूर काढला ते वेळेस सरीं बोलणें एकीकडे टाकून चार चार घटका वाद प्रतिवाद होत गेले. पाटीलबाबांचें झणणें कीं, “ खांवदाचे घरी-हून जाबसाल होणें ते यथायुक्त होत असावे, पूर्वीच्या चाली पाहाव्या, ती धोरणे पुढे चालवीत असावी, न ऐकिले त्यास समजून सांगावे. तें न होतां बाईत संपुष्टांत घालावे अशीच साऱ्यांची मजीं एकसा दिसते. यावरून आश्चर्य आहे! अहल्याबाई होळकरांची सून, तिचा अपमान केला असतां लौकिकांत ठाक दिसेल कीं काय? तीहीं केवळ अपमान करून घ्यावया जोगी नाही. होळकरांनीं फत्तरगडचे आलीकडे आज पावेतो फौज किती बाळगली व चाकरी काणती केली, सरंजामाचा वसूल आज पावेतो किती आला, त्याचे आमचे महाल बरोबरीचे आहेत त्यांत त्यांचे महालाचा वसूल आमचे महाला पक्षां कमी कां आकारतो, याची पुरशीस धनीपणाचा कारभार जिकडे असेल त्यांनीं कैरावा. एकाचाच पक्ष धरून लिहिणें, बोलणें, युक्त नाही ” अशीं बोलणीं झालीं. पाटीलबाबांनीं पत्र ये विशीं लिहिलें आहे त्यावरून कळेल.

१८. धुळप=आनंदराव धुळप झणून पेश-व्याच्या आरमाराचे सरदार देवगड जि. रत्नागिरी येथे असत. बरील लढाई रत्नागिरीचे नजोक्त झाली असें विविधज्ञान विश्वतारांत धुळपाचा पवाडा प्रसिद्ध झाला आहे त्यावरून होतें. ‘जर’ नांवाचें ब्रजजांचें लढाऊ तारू द. वेळीं धुळपाच्या.

तडाक्यांत सांपडलें होतें.

११. बाई म्हणजे मल्हाराव होळकराची सून प्रसिद्ध अहल्याबाई.

२०. संपुष्टांत घालणें=कमी करणें, नाश करणें.

२१. पुरशीस= चौकशी, तपास

२२ हे झणजे नानास जेडगून आहे.

अहिल्याबाई कडील याद आली ती पाटीलबाबांनी दिव्ही ती पाठविली आहे. पावेल. म्हणून विस्तार मजकूर लिहिला तो सर्व कळला, त्यास अहिल्याबाई कडील याद पाठविली ती पाहिली. त्यास अशा यादी मागेही एक दोन वेळ आल्या. त्यास अशा यादींनी काम काही व्हावयाचें नाहीं. कालहरण होते. येविषयीचें तपशिलवार उलगाडून पूर्वी दोन चार वेळां लिहिलें आहे, त्याचें उत्तर असें सांगतात की त्याचें वाक्य वेदतुल्य. ऐकौन लिहितात, त्यास वेदतुल्य वाक्य ऐकावयाचें नाहीं. वास्तविक गोष्ट असेल तीच लिहिली असेल. सर्वांचे मानस बाईस संपुष्टांत घालवें असें आहे म्हणून बोलले, त्यास बाईस संपुष्टांत घालावयाचें प्रयोजन काय आहे ! सरकार काम व्हावें, मातबर सरदारी, दिवस मसलतीचे समीप आले, फौजेची तयारी जाली पाहिजे, विना पैक्या खेरीज फौज जमा कशी होते ? या करिता पूर्वी तपशिलवार लिहिलें होतें, त्याची उत्तरे अशी यावी की काय ! असो, तुम्ही पूर्वी लिहिले आहे त्या अन्वये पाटील बाबांशीं बोलवें आणि बाईस पाटील बाबांचे पत्र पाठवावें की, “ डौलीचे खर्चीपुर्ता ऐवज बाईंनी ठेवून तेथील वहिवाट बाईकडील महालकरी तिहीं माहली आहेत त्यांनी करावी. बाकीचे महाल राहिले त्यास ह्मोळकरास मसलतें संबंधें पैका लागेल तो बाकीचे महालांपासून घेतील.” असे बाईस पाटील बाबांनी निक्षून लिहिल्या शिवाय तोड पडत नाहीं. असे पत्रोपत्री मजकूर वारंवार लिहिले असतां कांहीं काम होईल असे वाटत नाहीं. मसलतीचे दिवस जवळ आले. फौजेची तयारी होऊन चाकरीचे उपयोगी पडली पाहिजे, या करितां लिहिल्या अन्वये तुम्हीं बोलून बाईस पत्र पाटील बाबांनी पाठवावें म्हणजे तोड पडेल, नाहीं तर पडावयाची नाहीं. फौज किती बाळगली ! महाल खराब कां ! चाकरी काय झाली ! हे पुसवें तर इकडील भावघेच जाबसालास पाणी पडतें. सरकारची नुकसानी मात्र भारी हें खरें. दुई नसल्यास इतकेही जाबसाल पुसवे, नीट करवावे, सरकार अस-लतीस उपयोग पडावा, इतकेही करितां येतें. असो, लिहिल्याअन्वये बाईस लिहून पाठवावें, आणि अमलांत येई तें करावें. बाईस संपुष्टांत घालावी ही गोष्ट येथें नाहीं. असती तर ते मार्ग निराळे घडत जाते. पूर्वोक्त सांप्रदायावर जावें तर दुई नसते तेव्हां कोठेच पेंच पडत नाहीं. विरुद्ध

२१. काल हरण होतें=दिवसगत लागते.
 २२. ‘ विना ’ आणि ‘ खेरीज ’ हा दुहेरी प्रयोग व्यावांज ठेवण्याजोगा आहे
 २५. डौल=मान, दर्जा (सरदारीचा)
 २६. मसलत=स्वारी, मोहीम.

२७. पाणी पडतें=बाई विचारीत नाहीं, दाद देत नाहीं, झा अर्थी.
 २८. दुई=द्वैत, दुजाभाव.
 २९. येथें नाहीं=आमच्या मनांत नाहीं.

पडल्यावर सरदारी कोणीकडे ? त्याचे कसे व्हावे ? याचा विचार करावा लागतो, हे सर्व मनांत आणावे. रा। छ १ जिल्ह्याकडे हे विनंती^{३०}

[२१३]

॥ श्री ॥

सेवेशीं आज्ञा धारक गोविंद राम कृतानेक विज्ञापना ऐलिजे, ता। छ. १४ बमादिलावर मुक्काम पुणे पावेतो साहेबांचे रुपेकडून सेवकाचे वर्तमान यथास्थित असो. विशेष. राजश्री नारो शिवदेव यांनी श्रीमंत राजश्री नाना स्वामीस पत्र पाठविले कीं, गोविंदराम यांनी पुण्याहून पाटील बाबांस पत्रे लिहिलीं कीं, खांसा नबाब पुण्यास येणार, हैदरखान मेला, पाठीमागे टिपूवर इंग्रजांची मसलत, या समयी त्याचा उपराळा न केला तर इंग्रज त्याची दौलत घेऊन पुढेही चाल करतील. यांचा इतेंबार नाही, या करतां सरकार व नबाब यांणीं टिपूची कुमक करून इंग्रजांचा रेंच मोडावा. टिपूचाही पैगैम आहे कीं खानाचा काळ जाला या समयी आमची कुमक करावी. मुसा भुसी फैरासीस आपले जमावासुद्धां टिपूजवळ येऊन पोहोचला. एक वकीलही पुण्यास आला आहे. पंचवीस लक्ष रुपये तूर्त फौजेस मदत खर्च ध्यावा. याप्रमाणे आहून नूरमहंमदखानाचे विद्यामने ठराव होऊन सरकारची दहा बारा हजार फौज मिरजकर, रास्ते वगैरे मिळाले. तिकडे रवाना होणार. तर्तूद होते. नबाबासही काहीं द्यावे आणि आपले कुमकेस न्यावे याप्रमाणे टिपूचे घाट आहेत. नबाब हीच मसलत बोलावयाकरितां पुण्यास येतात येविशीं येथीलही कारभार यांचे संमत आहे. आपले हातून इंग्रजांचा तैह झाला नाही हे मुख्य साऱ्यांच्या पोटांत आहे, या करितां सारे एक होऊन टिपूची कुमक करावी याप्रमाणे विचार होतात. कदाचित् त्याची कुमक न केली आणि शिंद्यांनी तह केला हाच सिद्धीस न्यावा तर इंग्रज त्यांच्यां लगामीं राहिले. दुसरे श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस आपले बगलेत ठेवणार, उपरांतिक म्हणतील तसें ऐकावे. कदाचित् मसलतीमुळे देशी^{३१} बोलाविले तर इंग्रजांचा पलटणे बरोबर घेऊन मातबर जमावा-निशीं येणार तेव्हां स्वइच्छा व्यवहार होईल तेही ठीक नाही. यास्तव तूर्त

३०. पेशव्यांच्या दरबारांतून कांहीं मागणें झालें त्याचा जाबसाल अहल्याबाईंनी केला नाही सबब शिंद्यांच्या मार्फत बाईंनी नोद चालावें व दरबारचें मागणें कबूल करविं अशा प्रकरणांतील वरील पत्र आहे.

३१. उपराळा=मदत, साहाय्य.

३२. इतेंबार=विश्वास.

३३. रेंच मोडणें=तोरा उत्तरणें, खेरी

जिरविणें.

३४. पैगाम=प्रयत्न, हेतु या अर्थी.

३५. 'मुसा' इ.=माश्शर बुसी करा-शीस (मॅच).

३६. तह सालप्याचा स० इ० १७८३ मध्ये झाला तो.

३७. त्यांच्या=शिंद्यांच्या.

३८. उपरांतिक=पारीमागून, पुढें.

३९. देशी=पुण्याकडे, दक्षिणेंत

नूरमहंमदखानाचे विद्यमाने ठराव होतो त्याप्रमाणे पैका घेऊन टिपूकडे फौज रवाना करावी. पर्जन्यकाळ नवळ आला, दोन महिने दरम्यान आहेत, इतक्यांत फौजेची तयारी होऊन रवाना करावयास मासपक्ष पाहिजे, त्यावर सरदार व फौज येथून जाईल त्याणीं तुंगभद्रा तीरीं छावणी करावी, इकडे पाटील बाबांस लिहून पाठवावयास येईल कीं, तुम्हीं टिपूचे मसलतीस फौज रवाना करावयास लिहिले त्यावरून दहा हजार बारा हजार फौज रवाना केली, परंतु दरम्यान बरसात आली आहे याकरितां छावणी तुंगभद्रा तीरीं होऊन बांद बरसात चुकवून अर्थ ध्यानास येतील तों पोवेंतो सरकारचे किल्ले कोट मुलूक इंग्रजांकडून सरकारांत यावयाचे व दादासाहेब यावयाचे यांचे काय होते तेंही समजेल, ज्यांत सरकारचा नफा आढळेल तशासारखे डौल धरावयास येतील असे विचार एकांतांत होतात. फौज अवश्यमेव टिपूचे कुमकेस रवाना होते यांत संदेह नाही. यांप्रमाणे गोविंद राम यांची पत्रे पुण्याहून श्रीमंत राजश्री पाटील बाबांस आलीं. त्यांतील मजकूर सदर प्रमाणे पाटील बाबांनीं आम्हांस सांगितला झणोन मशारानिबेची पत्रे सरकारांत आलीं, तीं नाना स्वार्थींनीं मजल दाखविली, त्यावरून त्या पत्रांतील मालुमांत धरून सेवेशीं विनंतीपत्र लिहिले आहे, ध्यानास येईल, ऐसियास शास्ते व परशुरामभाऊ यांजकडील दहा हजार फौज टिपूचे कुमकेस पाठविणार झणोन बाजार वदंता ऐकिल्यावरून मात्र लिहिले होते, मागाहून शोध पहातांना हे वर्तमान मिथ्या झणोन सेवेशीं विनंती लिहिली होती, वरकड मजकूर मालुमांतील प्रमाणे मी ऐकलेही नाही, आणि सेवेशींही लिहिले नाही असे असतां हा मजकूर येथे लिहून आला त्यावरून सेवेशीं विनंती लिहिली, असो; साहेबांचे सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना,

[२१४]

॥ श्री ॥

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांसि,

आशीर्वाद विनंती उपरि. आपण छ. ७ शवाल व छ. २४ व छ. २७ जिल्हाद तीन रवानग्यांची पत्रे पाठविली तीं पावलीं. पूर्वी कलमबंदाचे यादीचीं उत्तरे १० नारो शिवदेव यांजकडे आपण पाठविली व रामजी जाधव यांनीं लिहिली तीं पत्रे पावल्यावर हल्लीं आपणांकडून निदानपक्षाची याद कलमवार आली, सर्वांस कलमे लिहिली त्या पैकीं कलमे अधिक उणीं काय पडतात, त्यांचे बोलणे नारो शिवदेव येथे आले त्यांसि बोलून कलमवार पत्रे लिहिली आहेत, व मशारानिबेही लिहिले त्यावरून सविस्तर कळेल. आप.

४०. बादबरसाद=पावसाळ्या मंतर,

ल्याकडून दोन खानग्यांची पत्रे आली, त्यांत तह कर्तव्य किंवा न कर्तव्य या दोहोतून कोणताही स्पष्ट अर्थ दृष्टीस पडत नाही. येथें तर इंग्रसेन निरोपाची उतावळी करितो. त्यास येथें येऊन आठ नऊ महिने होत आले. तह प्रकरणी बोलणी होऊन चार महिने झाले. याकरितां कलकत्याहून हेस्टन याणें इंग्रसेनास लिहिलें आहे. तहाचा जाबसाल होत नसल्या तर उठोन येणें. त्यास एक महिन्यांत तहनामा पुण्याहून अणवितें असें इंग्रसेन करार केल्या आहे. त्यास पेशजी तहनाम्याची पारसी कलमबंदीची खाद पाठविली आहे. त्याप्रमाणें तहनामा सरकारचा लिहून त्याजवर शिक्षा करून पाठवावा. व दुसरे कोरे डौलवार शिक्षा करून पाठवावे म्हणजे इंग्रसेनास दाखवून हल्ली आपण निदानपक्षाची याद लिहून पाठविली आहे, त्याप्रमाणें कलम करावेंत आणून कागदावर लिहून दावयास येईल व त्या अन्वये त्याप्रमाणूनही कंपनीचे मोहोरे. नशी लिहून घेऊं. इंग्रसेन जावयाची जलदी करितो त्यास शिक्ष्यानिशीं तहनाम्याची याद येईल ती दाखवून मग हल्लीचे पादीप्रमाणें जाबसाल बोलवयास चार दिवस अधिक आगाळे लागले तर चिंता नाही. निरोपाची जलदी करितो तें करणार नाही. याद शिक्ष्याची न आल्यास त्यास तह होईल असा भरवसा पुरत नाही. याकरितां पेशजी कलमबंदी याद पारसी पाठविली आहे. त्याप्रमाणेंच लिहून वर शिक्षा करून, व दुसरे डौल शिक्ष्यानिशीं, याप्रमाणें दोन पाठवून द्यावी. म्हणजे हल्ली कलम लिहिल्याअन्वये इंग्रजांचे आपले जाबसाल परस्परे सुधारून डौलाचे पादीवर लिहून त्या पासून लिहून घेऊन मग त्यास दावयास येईल. कलमबंदीची खाद शिक्ष्यानिशीं येईल ते आह्वाजवळ राहिल, म्हणोन विस्तरे लिहिलें तें कळलें. राजश्री नागेशिवदेव याणीही सविस्तर पत्रे पाठविली, त्यावरून सर्वार्थ समजले. त्यास आपले लिहिल्यावरून पेशजी आपणांकडून पारसी याद कमलवार आली त्याप्रमाणें सरकारचा तहनामा शिक्ष्यानिशीं करून पाठविला आहे. व डौलही शिक्ष्यानिशीं पाठविले आहेत. परंतु बशर्त श्रीमंत राजश्री दादासाहेब कुटुंबासुद्धां इंग्रजांनी स्वाधीन करावे. व वरकड कलम येथून निदानपक्षाची याद पाठविली होती त्यापैकी कलम इंग्रजांशी बोलण्यांत येऊन हल्ली लिहून पाठविली व याहून जेथवर साधतील ती साधून घेऊन डौलवार कलमबंदी लिहून अगोदर त्याजपासून कलम त्यांचे कंपनीचे मोहोरेनिशीं व तेथील कोसलदार यांच्या

११. हेस्टन=हेस्टिंग्स. इंग्रसेन=अदरसन.

लिहावयाच्या.

१२. सही शिक्षा केलेला कोरा कागद.

१३. कोसलदार=कौन्सिलर.

जावर तहनामा ठरेल त्याप्रमाणें ठरल्यावर.

(१८२) पत्रें, यादी बगैरे [२१५, २१६, २१७.]

दस्कतानिशीं तहनामा त्याचा घेऊन उत्तम पक्ष इंद्रसेनानें येथें येऊन ध्यावा, नाही त्या पक्षां आपणही तेथें द्यावा. इंद्रजाचे तहाचें काम लहान नाही. बहुत जपून संभाळून करावें. सविस्तर नारो शिवदेव यांस लिहिलें आहे. त्याजवरून कळेल. हैदरखानाचे मजकूर सविस्तर नारोपंतास लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें इंद्रजाशीं बोलून पक्षें करारांत आणावें. रा॥ छ. १५ मो-हरम. बहुत काय लिहिणें लोभ असो दीजे हे विनंती^{१५} पौ॥ छ. ९ सफर मु॥ बिलहेटी नजीक गोहद.

[२१५]

॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपर इकडे येण्याचा मजकूर राजश्री तुकोजी होळकरांशीं बोलण्यांत आला कीं नाही ? नसला आला तर आइते समयी कदाचित दिक्कती का-दतील, विलंबानें निघतील. याचा विचार केलाच असेल. लिहिण्यांत तुमचे कोठें आलें नाही यास्तव लिहिलें आहे. आतां त्वरेनें येणें होऊन मसलतीवर नमूद व्हावें, नाही तर अशाच खालीं दिवस जातील. खर्चाखालीं सरकार येतें. काम कधींच होत नाही. शत्रु हावभरी होतात, बळकट होतात. हे सर्व विचार ध्यानांत यावया जोगे आहेत. रा॥ छ २७ सवाल हे विनंती^{१६}.

[२१६]

॥ श्री ॥

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांस.

आशीर्वाद विनंती उपरि. इकडील कितेक मसलतीचे विचार राजश्री नारो शिवदेव यांस लिहिले आहेत. सर्व समजोन पुर्तेपणें मनन करून पोक्त विचारें उत्तरें लिहून पाठवावीं. दौलतीचें सर्व ओक्षें आपल्यावर आहे. मस-लती तो तिडणीच्या दिसतात. तजवीज करून उलगडल्या पाहिजेत. पत्राचीं उत्तरें सत्वर यावीं. रा॥ छ २९ जमादिलावल बहुत काय लिहिणें लोभ असो दीजे हे विनंती.

[२१७]

राज.

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांस.

आशीर्वाद विनंती उपरि. राजश्री नारो शिवदेव यांस तिकडे जाऊन बहुत

११. दस्कत=दसकत=दस्तखत=हातचें लिहिणें, सही. दस्तुर खुद.

१५. हें अस्सल पत्र नाही. मकल साप-डली ती बरहुकुम येथें दिलें आहे.

१६. दिकत=संशय.

१७. हावभरी=आशा युक्त.

१८. हें सर्व पत्र नानांच्या हातचें आ-

हे. शाचा संबंध [२१२] पत्राशीं आहे.

१९. तिडणीच्या=पंचाच्या, कठीण.

दिवस जाले, व त्यांचे घरीही अडचणी आहेत, यास्तव मशारानिलेनीं येण्याविशीं एक दोन वेळां लिहिलें परंतु इंग्रजांचे तहाचा जाबसाल होत होता. याज-
करितां त्यांस येण्याविशीं लिहिलें नाहीं. आतां तहही जाला. त्यास मशारानिलेस
इकडे रवाना करावें. रा। छ १ जावळ बहुत काय लिहिणें लोभ असों
दीजे हे विनंती.

[२१८]

॥ श्री ॥

राजश्री पाटिलबाबा गोसावी यांसि.

आशीर्वाद विनंती उपरि. पनवेलीहून पांच पलटणें गाडेंराकडे बोरघाटास
येत होती. त्यावर राजश्री तुकोजी होळकर व राजश्री परशरामपंत भाऊ
याणीं निकडीनें लढाई करून इंग्रजाकडील नाश फार केला. हें पूर्वीं सविस्तर
लिहिलेंच आहे त्यावरून कळलें असेल. घाटावरूनही राजश्री हरिपंतांनीं
तोफा त्यांच्या बतेयानजीक नेऊन मारगिरी इंग्रजावर फार केली. व त्यांनींही
मारगिरी भारी केली. छ २३ रोज मजकुरीं रात्रीस गाडर आपले सरंजामा-
सुद्धां घाबरा होऊन घाटा खालीं उतरल्या. ते वर्तमान हरिपंतांस कळतांच
फौजसुद्धां घाटावर जाऊन वरून तोफांची व बाणांची मारगिरी केली. त्यावर
दुसरे दिवशीं संभाळून गाडरानें कूच करून जाऊं लागला. तों होळकर व
परशरामपंत फौजसुद्धां तिकडून आडवे होऊन इंग्रजावर निकड केली. व हरी-
पंतही फौजसुद्धां व दोन तीन तोफा घेऊन घाटाखालीं उतरून पाठीमागून
निकड केली. हजारों गोळ्यांचे छकडे व गाळ्या व डेरे व राहुट्या वगैरे
पाडोवें आणलें. लढाई दुतर्फांही चालली आहे ह्मणोन पत्रे आली. मागाहून
होईल तें लिहून पाठवूं. आपल्याकडील वर्तमान सविस्तर वरचेवर लिहून
पाठवीत जावें. ग्वालैरी सि म य र क र गु ज रा नी घेऊन आपणाकडे
पत्रे पाठविलीं ह्मणोन वर्तमान ऐकिलें त्यावरून संतोष जाहाला. परंतु आपलें
पत्र सविस्तर वर्तमान लिहून आलें नाहीं. या दिवसांत इंग्रजाकडील ग्वालैर
औली ही मोठी गोष्ट लौकिकास व मसखतीस चांगली जाहली. प्रस्तुत इंग्रज
कोठें आहे वगैरे सविस्तर वर्तमान लिहून पाठवावें. इंग्रजांविर फौजांची निकड
बसून लढाई होत आहे. घाबरा जाला आहे. रा। छ २५ राकर बहुत
काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती.

५०. जनरल गाडर्ड-ह्यास बोरवांटांत
अडविलें होतें.

५१. बतेरी=व्याठरी=तोफा मांडण्याक-
रितां बुरूज करतात ते.

५२. पाडाव आणले=हस्तगत करून घेतले.

५३. ग्वालैरचा किड्डा काप्टन पोपयाम्.
याणीं शिद्यापासून घेतला होता.

५४. येथपासून खुद्द नानांचे अक्षर.

[२१९]

॥ श्री ॥

राजेश्री रामजी पाटील ग्रेसजी यांसि.

अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजप्रांथ राजश्री बाळाजी जनार्दन आंशीवांद विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिले जावे. विशेष. सिध्दीचे मु- कामीहून निघोन लष्करांत गेल्यावर तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाही. इंग्रजाचे तह प्रकरणी वगैरे सविस्तर बोलणे होऊन अमर्लत याषयाचे त्यास तुम्हांस जाऊन फार दिवस जाले. बोलणी जालीच अंतील ये विशीं तुमचीं पत्रे यावीं, ती काहींच न आली. यावरून अपूर्व वाटले. त्यास इंग्रजाचे तहाचे व होळकराकडील मजकूर सविस्तर बोलण्यांत आले, व श्रीमंत राजश्री बादासाहेबांस येथे आणून देऊन सरकारांत स्वाधीन करावे, हे तुमचे बोलणे निश्चयाचे आहे. त्याप्रमाणे कराल ही खातरजमा आहेच, परंतु तेथे पाटीलबा- वांशी पक्षे बोलून कसे केले हे सविस्तर लिहून पाठवावे. व राजश्री नारो शिवदेव यांस फार दिवस तिकडे जाऊन जाहले, त्यांचे घरच्याही अडचणी आहेत, यांकरिता त्यास पाठवावयाविशीं राजश्री पाटीलबावा यांस लिहिले आहे. तुम्हीं तेथे पाकल्यावर पत्र एक न आले हे काय? किती एक बोलणी जाली होती. त्याचे कसे केले हे वरचेवर लिहून पाठवावयाचे होते. असो, हल्ली सविस्तर लिहून पाठवावे. रा. छ १. जावळ बहुत काय लिहिणे, लेभ असो दीजे हे विनंती.

[२२०]

॥ श्री ॥

राजेश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेसि.

विनंती उपरि तुम्हीं भेटाचा निश्चय केला तो उत्तम. तेथून राजश्री पा- टिलबावांचा निघावयाचे मुहुर्ताचा निश्चय ठरेल तो लिहून पाठवावा. त्याप्रमाणे आम्ही निघोन येऊ. येथे फौज वगैरे जमा करून मुंबईचे तोंडावर राजश्री हरीपंत राहतील. परंतु कलमें.

होळकरास बरोबर घेऊन येतील, यावे. कोणे ठिकाणी आमची भेट, कोठ पावेतो आम्ही यावे हे लिहून पाठवावे. बराणपुरा आलीकडे चाळीस कोस येणे घडावे.

भेट जाल्यावर फिरोज संदेह उत्पन्न नहोत. स्वच्छता, संतोषाने मस- लत करण्याविशीं उत्साह असे घडावे.

कौणेही गोष्टींची अडचण आह्मांस पाडू नये येविषयी पक्षे असवे.

उभयतां सरदारांचे फौजांची तर- तुंद लींकर होऊन जमा व्हाव्या. भेटां होऊन निश्चय ठरून आपआपल्या म- सलतीवर नमूद व्हावे.

हिंदुस्थान व सुरतेकडील दोघांनी दो- न मसलती कराव्याच, हा निश्चय असावा.

* एथ पासून छंद नानांचे अक्षर.

झणे तव जंजो विधे सुविषमाक्षरांची खनी ॥
 असेल घडली जरी रंधुवराघ्रिसेवा मला
 प्रशोकभरमूर्छिता त्वरित हे उठो कोमला ॥ ३५ ॥
 अंतर्बहिर्स्थित रघूतमसूनु धाके । प्राणासि धैर्य तिष्ठमात्र न होय जाया ॥
 मोहांधकारपतिता विधिच्या विधीकें । नेत्रें हळू च उघडी रघुवीरजाया ॥ ३६ ॥
 निघूनियां कर्म्मलसिधुंच्या कडे । पाहे दिराच्या मुखनीरंजाकडे ।
 बोले मला त्यागुनि काननीं कसा । जांशील वत्सा स्वपुरासि लोकसां ॥ ३७ ॥
 मर्दर्य स्नेहानें सदयद्वया त्वां निजकरें
 जनस्थानीं केली छंदनसदनं तत्सुखकरें ॥
 फले पुष्पे मूळें प्रतिदिवस आणूनि सुरसे
 वनातें ही केलें श्रम न गणुनी स्वात्मघरसे ॥ ३८ ॥
 आतां मर्दर्य वंद कोण तशा विशाळा । येथें करील तुजवांचुनि पर्णशाळा ॥
 जातोसि टाकुनि कसा मज एकलीला । हा दारुणा परमपापविपाकलीला ॥ ३९ ॥
 पूर्वी पुढें सतत रक्षित राम होता । काळानळां सुरसपलघृततासि होता ॥
 मार्गे तसा चि मज मानुनियां सुमित्रा । केलें चि रक्षण सदैव हि तूं सुमित्रा ॥ ४० ॥
 मायां रत्नकिरीट कुंडलयुग श्रोत्रां विराजे बरे
 बाहू अंगदभूषणें विलसती सन्मध्य पीतांबरें ॥
 कंठी मौक्तिकहार चंदनउटी अंगी घनश्यामला
 ऐसी राघवमूर्ति यावर कधी भेटेल वत्सा मला ॥ ४१ ॥
 सांद्रानंदसुधानिधि स्मितजितप्रद्युम्नराकापती
 ज्यातें पाहुनि देवलोकवनिता कामज्वरें कांपती ॥
 कस्तूरीतिलकाभिराम ममलब्धेनैकविश्राम तें
 रम्य स्मश्रुल राघवानन कधी भेटेल वत्सा मते ॥ ४२ ॥
 अंतर्बहिर्भरवारे स्वर्करें सदा ही । मिथ्या प्रपंच पयिकास नरास दाही ॥
 तत्तापसंततिस जो स्मरणेंच नाशी । रामांघ्रि देइल कधी सुख लेचनांसी ॥ ४३ ॥
 सीते सीते म्हणवुनि वनी शोधितां नित्य मातें
 जो आलिंगी युगभुजयुगीं घट वल्लीद्रुमातें ॥

१६ अंघ्रि=पाय. १७ विपाक=परिणाम. १८ कर्म्मलसिधु=मूर्च्छासागर. १९ नीरज=कमल. १०० छंदनसदन=पर्णशाळा. १ सपलघृत=शत्रुरूपी तूप. २ होता=होम करणारा. ३ सुमित्रा=लक्ष्मणमाता. ४ सुमित्रा=हे लक्ष्मणा. ५ सांद्रानंदसुधानिधि=अत्यानंदरूप अमृताचा ठेवा. ६ स्मितजितप्रद्युम्नराकापती=हास्यानें जिकिला आहे मदन व चंद्र ज्यानें. ७ अभिराम=मुंदर. ८ स्मश्रुल=कसाळ. ९ भवरवि=संसाररूपी सूर्य. १० कर=किरण. ११ दाही=जाळी.

मत्प्राप्त्यर्थं द्विजवर सख्या मुख्य भर्ता जगांचा ॥
 पूर्वी झाला विरहविमना मित्र शाखामृगांचा ॥ ४४ ॥
 जाणोनियां क्षिप्रं मदाशयाला । म्हणे घरावे प्रमदाशयाला ॥
 येऊनि पूर्वी मम तातपूतें । केला धनुर्भंग नितांत पूतें ॥ ४५ ॥
 मद्विधिकलशभवानें रामरुपासिंधु शोषिला सारा
 आतां मज शफरीलें कैचा अन्यत्र वासरां यारा ॥ ४६ ॥
 स्वभातृघातोद्यमभीषणातें । व्यापार हा योग्य बिभीषणातें ॥
 वत्सा तुझी केवळ नम्र मुद्रा । कां धाडिलें तूज दयासमुद्रा ॥ ४७ ॥
 त्याजावया मज जनहीन काननातें । प्रयोजिला अदय सुकंठें कां न नाथें
 कुकर्म हें विहित तया वलीमुखाला । तुझ्या मलीमसहचि पावली मुखाला ॥ ४८ ॥
 श्वश्रूजनासि माझे नमन निवेदुनि सर्व विदितनया
 स्मरण धरुनि सांग्वा निरोप हा त्यांस पंक्तिरथेतनया ॥ ४९ ॥
 ध्याने क्षणें करुनियां तृदयारूपधामी । पायांसि लक्षित असें तुमच्या सदा मी
 प्रत्यक्ष लागुनि परी मम मस्तकाला । देतील यावर कधी न कळें सुखाला ॥ ५० ॥
 त्रैकायवाक्कर्मजदोष मातें । नसे कसें हें कळलें वराला
 सत्वक्षयें पातक अन्यथा मी । न वाहतें हीन कलेवराला ॥ ५१ ॥
 आहे मी सत्वसंपन्ना कृपात्याग नका करूं
 असाधु अयव साधु परंतुत्याज्य लेंकरूं ॥ ५२ ॥
 अपराधीव्युक्ता मी परि मज त्यजिलें वनांत भूमिवरें
 बुध म्हणाति दैव दुस्त्यज ते आलें प्रैतियासि आजि बरें ॥ ५३ ॥
 सांगुनि असें दिराला निरोप हा पाठवी क्षितिर्वराला
 दट करुनि हृदय कार्ने तो ऐकावा समस्त रसिकार्ने ॥ ५४ ॥

१२ विरहविमना=वियोगानें व्याकुळ झालें आहे मन ज्याचें असा. १३ शाखामृग=वानर. १४ क्षिप्र=सत्वर. १५ मदाशय=माझे मनोगत. १६ प्रमदाशय=स्त्रीचा हात. १७ मद्विधिकलशभव=(मद + विधि + कल + भव) माझें नशीब हाच एक अगस्त्य मुनी. १८ सिंधु=समुद्र. १९ शफरी=मत्स्यी. २० वासरा=हे वत्सा. २१ स्वभातृ-घातोद्यमभीषण=(स्व+भ्रातृ+घात+उद्यम+भीषण) आपल्या भावाचा घात करण्याचा उद्योग केल्यामुळे झाला आहे भयंकर जो. २२ सुकंठ=सुग्रीव. २३ वलीमुख=वानर. २४ मलीम-सहचि=(मलीमस+सहचि) काळिमा. २५ श्वश्रूजन=सासवा. २६ विदितनय=(विदित+नय) माहित आहे नीति ज्याला असा. २७ पंक्तिरथेतनय=(पंक्तिरथ+तनय) दशरथ पुत्र. २८ तृदयारूपधाम=तृदयरूपी गृह. २९ त्रैकायवाक्कर्मज=मानसिक, कायिक, व वाचिक कर्मांपासून उद्भवणारा. ३० कलेवर=शरीर. ३१ सत्वसंपन्ना=गंभीरी.(सत्व=गर्भ) ३२ परंतु त्याज्य=परंतु (अत्याज्य) परंतु टाकण्यास अयोग्य. ३३ प्रत्यय=अनुभव. ३४ क्षितिर्वर=राजा.

दोषज्ञ सेव्य सुचरित्रसुधैकसिंधो । सर्वैकवन्द्य नृपसत्तम दीनबंधो
कां त्यागिलें मज वनीं करुणाबुद्धिहा । त्वद्विप्रयोगे बहु दारुण राघवा हा ॥ ५५ ॥
त्वत्पादपद्मभजनाविण भारभूतें । या जावितें करुनि केवळ भार भूतें ॥
टाकूं जरि त्वरित निंद्य कलेवराला । विघ्नस्वरूप तव वीर्यनिषेधैक शाला ॥ ५६ ॥
वियोगभीतीस्तव विघ्नहातें । न लाविला चेदनलेप हातें
मध्ये नदी पर्वत वृक्ष लक्ष । जाऊनि शालासि कसा अलक्ष ॥ ५७ ॥
प्रसूति शाल्यावरि देहनाथा । करीन मी तीव्र तपः प्रयोगा
जन्मांतरां होऊनियां तुझी स्त्री । जेणें न पावें क्षण विप्रयोगा ॥ ५८ ॥
स्वहृदय अशनिहुनि काठिन हें तथ्य चि य क्षणीं मला कळलें
विरहधनपतनविदलित आजुनि शतचूर्ण होइना जळलें ॥ ५९ ॥
अंतर्वत्नी पत्नी त्यजिली त्वां जेवि पांशुला रौमा
हें काय विहित तुझिया कुळास शीलस पंडिता रामा ॥ ६० ॥
त्वत्पादनीरहलंपट चित्त माझे । त्याणें हि आजि मजला त्यजिलें सखाजें
होतां स्वदैव विपरीत निजाप्रमित्रें । होताति केवळ चि हेतु विना अमित्रें ॥ ६१ ॥
निरोप हा सांगुनि देवरीला । सीता तयाला मग दे वसला
म्हणे तुतें क्षेम असो अशातें । सदा सुबुद्धे बहु पाव शीतें ॥ ६२ ॥
एवं कथावा रघुनंदनातें । निरोप हा सांगुनि वंदनातें
कटेल जैसें तुजला रुपाळा । जाऊनि तैसें विनवीं नृपाळा ॥ ६३ ॥
ओकें आत्मधनस्त्रीतें । ओकें मानूनि मानसें
तोकिंवद्रोदन तदा । तो करी ऐकतां असें ॥ ६४ ॥
विपिनीं वनदेवता सदा । तुज रक्षून न दुःख हो कदा ॥
मृदु बोलुनियां असें तिला । नमुनी लक्ष्मण वीर चालला ॥ ६५ ॥
अयोध्येला जातां त्यजुनि तिजला तो बहु रडे ॥
तनू नेली कष्टे परि मन तयाचें न मुरडे ॥
जसा वस स्वर्वाविरहभवतापें तळमळे
तसा हा ही ज्याचें वदन रडतां केवळ मळे ॥ ६६ ॥

३५ सुचरित्रसुधैकसिंधो=उत्तमचरित्ररूपी अमृताचा ठेवा. ३६ अनुवाह=मेघ. ३७ विप्रयोग=विप्रयोग. ३८ वीर्यनिषेक=रेतः सिचन (गर्भ). ३९ विग्रह=शरीर. ४० अलक्ष=अदृश्य. ४१ अशनि=वज्र. ४२ विरहधनपतनविदलित=(विरह+धन+पतन+विदलित) विरहरूपी घणाच्या घावातें फोडलेला. ४३ अंतर्वत्नी=गर्भिणी. ४४ पांशुला=जारिणी. ४५ रामा=स्त्री. ४६ शील=स्वभाव. ४७ पादनीरह=पदकमल. ४८ अमित्रें=शत्रु. ४९ देवर=दीर. ५० क्षेम=कुशल. ५१ शातें=सुखाला (श=सुख). ५२ ओक=घर. ५३ ओक=वसन. ५४ लोक=बालक. ५५ विपिन=वन. ५६ स्वर्वाविरहभवताप=आपल्या मातेच्या वियोगापासून होणारें दुःख (स्व + अंवा + विरह + भव + ताप).

नयनागोचर देवर झाल्यावर ती पडे धरेवरती ॥
 तळमळ करि पळभरि कळ न पडे करपद तिला न आंवरती ॥ ६७ ॥
 जनहीन वनस्थानीं दीना जनकनंदिनी ॥
 रौजरागा रजोरिक्तौ रुचिराक्षी रवे रडे ॥ ६८ ॥
 झाला दिसेना असा जे क्षणीं दीर गेला तिचा तीस सोडूनियां धीर ॥
 ह्छोर्कवल्मीकभूकश्मलव्याळ चावे धरी घट भैतिसि तत्काळ ॥ ६९ ॥
 गळती समान नयनें गळती लपनें न येति धड औलपनें ॥
 निजविघ्नहासि उठवी निजवी जनकात्मजा स्मरतसे जनका ॥ ७० ॥
 शोक लैस्य करी हृदंगणिं कंठ केवळ शोकला
 कोमलानन पूर्णचंद्र तिचा तदा बहु कोमला ॥
 कां पती रुसल झणे सकळेंद्रिये बहु कांपती
 भार तीस निजांग होय वदे अशी मग भौरती ॥ ७१ ॥
 जनकाची मी कन्या रघुपतिची स्त्री त्रिविष्टपि मान्या ॥
 तदपि अशी मदवस्था शिव शिव लिहिलेसि काय कर्मळस्था ॥ ७२ ॥
 येईल लक्ष्मण फिरोमि न दूर गेला
 मर्दिर्यलोर्कविषयी च विनोद केला ॥
 कीं स्वम हा क्षणिक दुःख सुखप्रदाता
 किंवा स्वकर्मफळ भोगवितो विधाता ॥ ७३ ॥
 रघुकुळतिळक मेदिनीपीळका ॥
 सुहृदयपदका पापपंकोदका ॥
 सुहृदालिकमल नीरदश्यामला ॥
 अतुलभुजबळा भैरक्षोबळा ॥ ७४ ॥

५७ राजरामा=राजाची स्त्री अथवा उत्तम स्त्री. ५८ रजोरिक्ता=रजोगुणरहित.
 ५९ रुचिराक्षी=सुंदर आहेत डोळे जीचे अशी. ६० ह्छोर्कवल्मीकभूकश्मल-
 व्याळ=(हृत्+शोक+वल्मीक+भू+कश्मल+व्याळ) हृदयांतील शोक हेच वाटल त्यापासून
 उत्पन्न झालेला मूर्च्छारूपी साप. ६१ माता=आई [पृथ्वी]. ६२ लपनें=मुख. ६३
 आलपनें=भाषण. ६४ विमह=शरीर. ६५ लास्य=नाचणे. ६६ हृदंगण=हृदयरूपी अंगण.
 ६७ भारती=बाणी ६८ त्रिविष्टप=त्रिजगत्. ६९ कमलस्था=हे ब्रम्हा. ७० लोक=पहर्ण.
 ७१ विनोद=यष्टामस्करी. ७२ मेदिनीपाल=राजा. ७३ पापपंकोदक=पापरूपी चिखल
 धुवून टाकणारे उदक. ७४ सुहृदालिकमल=सुहृदरूपी भ्रमरांस कमलासारखा. ७५
 नीरद=मेघ. ७६ अतुलभुजबळ=अतुल मुजांचे बल ज्याच्या असा. ७७ मयूरक्षो-
 बळ=भ्रम केले आहे राक्षसांचे बळ ज्याने असा.

प्रवर्तोनियां सर्वया आग्रहाते । त्यज्जवे जरी येक्षणीं विग्रहाते ॥
 तरी ध्रूणहत्ये मूळें उग्र हाते । करील स्वये धर्म तो विग्रहाते ॥ ७५ ॥
 तोषधनाचे तस्कर त्या सीतेचे असे विलाप वनी ॥
 शिरले जेव्हां सत्वर दुःखप्रद ते चढोनियां पर्वनी ॥ ७६ ॥
 शूक पिक्क सकल कलकलस्वरे करुनि भोंवतो च आरडतो ॥
 विविधपतगनिकररर्वैच्छलें करुनि भूमिभूलता रडतो ॥ ७७ ॥
 टाकुनि नाट्यरसाते धावुनि आले तिच्या समीप शिखी ॥
 शिंपुनि निज नेत्रजळें ह्मणति सतीचा विश्व प्रकोपशिखी ॥ ७८ ॥
 शिंपिति नेत्रजळांहीं स्वल्प शिवति भूमि धांवतां हरिणें ॥
 स्वदुहितृशृंगमितक्षा क्षिति ह्मणवुनि पोळती जणों चरणें ॥ ७९ ॥
 शीतळकमलजळांहीं वर्षति तीच्या तनूवरि भ्रमरी ॥
 निजवालीधैचमरीं वीजिति तिस किंकरीपरी चमरी ॥ ८० ॥
 सुमदालसा जलाद्री ज्यांच्या सजळें करी शिरी कमळें ॥
 एशा करिणी सेविति तिस कर्णव्यजनमाहतें विमळें ॥ ८१ ॥
 उदकस्थवैगगणांहीं धावुनि ते शिंपिली जलकणांहीं ॥
 करिति शकुंतद्विजवर पक्षच्छायेसि शीघ्र ताजवर ॥ ८२ ॥
 झाले हंसांचे कुळ ते व्याकुळ तेय जानकी शोकें ॥
 ज्यांच्या मुखनयनाहुनि गळति मृंणालें जळें तदवलोकें ॥ ८३ ॥
 पंचास्य व्याघ्र ऋक्षप्रभृतिवनचरें केवळ कूर संकें ।
 ती ही तत्काळ झाली सकलणहृदयें भूसुताशुद्धसत्वे ॥
 जें सन्मार्गप्रचोरें करुनचि असतें संग्रहीं पुण्य हो तें ।
 सर्व व्यापन्महीध्रप्रशमनविषयीं वज्रवदक्ष होतें ॥ ८४ ॥
 कुंश कंडक गोक्षूर संचरणी । चरणीं क्षतदस्थ मुखें शिवती ॥
 शिवति परि भूपतिची रमणी । रमणीयपदांसि जपे पतिच्या ॥ ८५ ॥

७८ ध्रूणहत्या=गर्भहत्या. ७९ धर्म=यमधर्म. ८० विग्रह=अवस्था, शिक्षा. ८१ तोष-
 धनाचे तस्कर=संतोषरूपी द्रव्य लुटणारे म्हणजे दुःख उत्पन्न करणारे. ८२ पवम=वायु.
 ८३ शुक=पोपट. ८४ पिक=कोकिल. ८५ पतग=पक्षी. ८६ निकर=समूह. ८७ रव=
 ध्वनि. ८८ लल=मिश्र. ८९ नाट्य=नृत्य. ९० शिखी=मोर. ९१ शिखी=अग्नि. ९२
 शुगमि=शोकरूपी अग्नि [शुच्+अग्नि]. ९३ बालधिमर=[बालधिमर] पुच्छरूपी
 चवरी. ९४ किंकरी=दासी. ९५ चमरी=हरिणी विशेष. ९६ करी=सोंडेंत. ९७ उदकस्थ
 खगगण=पाण्यांतील पक्ष्यांचा समूह. ९८ द्विजवर=पक्षिभेष्ट. ९९ मृणाल=कमळांचा देंठ.
 १०० प्रभृति=आदि. १ सत्वे=स्वापदे. २ सर्वव्यापन्महीध्रप्रशमन=[सर्व+धि+आपत्+
 महीध्र+प्रशमन] सर्व विपत्तिरूप पर्वताचा नाश. ३ वज्रवदक्ष=वज्रासारखा प्रवीण. ४
 कुंश=दर्भ. ५ गोक्षूर=गोखरू (सराटे)

निजजननी क्षिति हे ही क्षितिजा जाणूनियां असें नातें ॥
 आलिंगुनि समजाविति ह्यणवुनि धूलिस्वसा जणों तीतें ॥ ८६ ॥
 द्रवत गी परि कांहीं इच्या श्रमाचा नव्हे चि परिहार ॥
 ह्यणुनि जणों अश्रूतें गाळी मुक्ताफळच्छळें हार ॥ ८७ ॥
 संगें घेवुनि वेदशास्त्रनिपुण छात्रांसि त्या काननीं ।
 यूपार्थ श्रमतां कृतुस्तव विलापातें तिच्या ऐकुनी ॥
 साक्षाद्रस्मजटाभृदीश्वर जणों मूर्ती जगत्पावनी
 आला तेथ दयानिधान भगवान् वाल्मीकिनामा मुनी ॥ ८८ ॥
 जैमिनिकृत भारतगत हयमेधी कुशलवाख्यानी ॥
 हा चवथा अध्याय श्रवण करावा रसज्ञमुख्यानीं ॥ ८९ ॥

समीप येऊनि कल्लेवराशी । पाहे तदा त्यासि कळे वर्राशी ॥
 जेणें न राहे श्रमभौर तीचा । केला मृदूपक्रम भौरतीचा ॥ १ ॥
 वत्से काय तवाभिधान रडसी कां काननीं निर्जनीं ।
 कोणाच्या सुकृतैर्कनीरनिधिच्या वंशांत झाली जनीं ॥
 कोण त्वत्पति टाकिलें अकरुणें आणोनि येथें तुला
 कोणीं सर्व हि सांग तूं मज निज क्लेशाच्या हेतुंला ॥ २ ॥
 वाणीतें ऐकतां तीचें चित्त संतोष पावलें
 बोले वंदूनि शिरसा मुनिचीं दिव्य पावलें ॥ ३ ॥
 महामुने मैथिलें तात माझा । मन्नाम सीता पति राम राजा ॥
 भूवल्लभाज्ञाप्रियमंदिरानें । आणूनि येथें त्यजिलें दिरानें ॥ ४ ॥
 ऐसें ऐकूनि वाल्मीकि वदता जाहला मुखें ॥
 आकर्णावें रसज्ञाहीं स्वस्थ होऊनियां सुखें ॥ ५ ॥
 सर्वज्ञानिजनासि संभैत असा श्रीमैथिल त्वत्पिता
 वत्से तूं हि पतिव्रताजनशिरोभूता जगत्पूजिता ॥

६ क्षितिजा=भूकन्या. ७ धूलिस्वसा धूलिरूपी बहिणी. ८ छात्र=शिष्य. ९ कानन=वन. १० यूप=यज्ञस्तंभ. ११ कृतु=यज्ञ. १२ भस्मजटाभृदीश्वर=भस्म व जटा धारण करणारा महादेव. १३ कल्लेवर=शरीर. १४ वराशी=(वरा+अशी) श्रेष्ठाशी. १५ भार=ओझ. १६ भारती=वाणी. १७ अभिधान=नांव. १८ नीरनिधि=सागर. १९ जनी=जन्म. २० हेतु=कारण. २१ शिरसा=मस्तकानें. २२ मैथिल=जनकराजा. २३ भूवल्लभाज्ञाप्रियमंदिर=राजाच्या आज्ञेचे आवडतें घर असा लक्ष्मण (भू+वल्लभ+आज्ञा+प्रियमंदिर). २४ आकर्णावें=ऐकावें. २५ संमत=मान्य.

माझा केवळ तो सखा दशरथ क्षोणीशैचूडामणी
या वेळेसि कशी न होशिल दयापात्र क्षितिस्वामिणी ॥ ६ ॥
केले दुष्कर देवकार्य सकल क्षमादेव केले सुखी
न्याये भूपति पाळितो निजजनक्लेशाटवीचा शिखी ॥
माझा क्रोध तथापि मैथिलसुते आहे चि रामावरी
दोषावांचुनि टाकिली अकरुणे सखोदरी सुंदरी ॥ ७ ॥
रिपुयमयमपुत्रप्राप्तिला पावसी ते ।
करितिल सुख तूते टाकिं चिंतेसि सीते ॥
मुलि उठ चल माझ्या पुण्यपुंजाश्रमाला
शिव शिव बहु रानी पावलीस श्रमाला ॥ ८ ॥
मदाश्रमपदाश्रितस्थिरचरास हि व्यापदा ।
कदापि न शिवे सुखी विगतवेर सारे सदा ॥
उदास हृदयी न हो द्विजवधूसुता शर्मदा ।
न दावितिल भिन्नता तुज महानुकंपास्पदा ॥ ९ ॥
होइल सुखप्रसूति अपत्यसंस्कारविधि हि भूतनवे ॥
वत्से मदाश्रमाला मानुनियां स्वगुरुचे निकेतन ये ॥ ९ ॥
एवं तदा ऐकतां विप्रवाणीस। झाला महा तोष काकुत्स्थराणीस ॥
चित्तीं ह्मणे हा मुनि स्तुत्य विश्वास। ठेवी तयाच्या पर्दां घट्ट विश्वास ॥ १० ॥
पुशी अवनिजा निजाश्रुसलिलालिला सुविकळा कळानिधिमुखी ॥
उठूनि नमुनी मुनीस मगती गती करि तदा तदाश्रमपदा ॥ ११ ॥
सद्विद्यासक्तशिष्यव्रजतनयसुतास्त्रीयुत ब्रह्ममाला ॥
सामोऱ्या तीस आल्या परिसुनि सहसा रामरामागमाला ॥

२६ क्षोणीशचूडामणि=(क्षोणी+ईश+चूडा+मणि) राजश्रेष्ठ. २७ क्षमादेव=(क्षमा+देव)
=भूदेव (ब्राह्मण). २८ क्लेशाटवीचा शिखी=क्लेशरूपी अरण्याचा अग्नि. २९ क्लेशहारक.
२९ रिपुयमयमपुत्रप्राप्ति=. रिपु+यम+यम+पुत्र+प्राप्ति) शत्रूंचा नाश करणारे अश्व जुळ्या
पुत्रांचा लाभ. ३० द्विजवधूसुता=ब्राह्मणस्त्रियांच्या मुली. ३१ शर्मदा=सुखदा. ३२ अनु-
कंपास्पद=दयाळू (अनुकंपा+आस्पद). ३३ स्वगुरु=स्वपिता. ३४ निकेतन=घर. ३५
काकुत्स्थराणी=रामाची राणी. ३६ विश्व=सर्व. ३७ अवनिजा=भूमिजा (सीता). ३८
निजाश्रुसलिलालि=(निज+अश्रु+सलिल+आली) आपल्या अश्रूंच्या उदकाची पंक्ति. ३९
कळानिधिमुखी=चंद्र (कळानिधि) मुखी. ४० सद्विद्यासक्तशिष्यव्रजतनयसुतास्त्रीयुत=
(सत्+विद्या +आसक्त +शिष्य +व्रज+तनय+सुता+स्त्री+युत) उत्तम विद्येच्या ठायीं
आसक्त असा शिष्यांचा समुदाय, पुत्र, कन्या. व स्त्रिया यांहोसह वर्तमान. ४१ ब्र-
ह्ममाला=ब्राह्मणसमूह. ४२ रामरामागम=(राम + रामा+आगम) रामाच्या स्त्रीचे येणें.

आशीर्वादामृताने मुनिवैद्यम ते तीवरी वर्षती ते ।
 पाहूनि ब्राह्मणांचें सद्यपण महा जाहल हर्ष तीते ॥ १२ ॥
 झणति ऋषिस्त्री हातें स्पर्श करुनियां तदीय देहातें ॥
 आह्मी सर्व तवाश्रित आलिस तूं आपुल्या चि गेहातें ॥ १३ ॥
 फार तूं श्रमलीस हिंस्रगणाचिया भवनीं वनीं ।
 दुःखभीतिसम्यावरि क्षिति क्षितिकन्यके न मनीं मनीं ॥
 प्रार्थिली असि पूजिली मग तापसीनिकरें करें ॥
 अपिली तिस कंदमूळफळे मुनिप्रवरें वरें ॥ १४ ॥
 मग शिष्यपैकारास पावुनि बाल्मीकिच्या निदेशाला
 निर्मुनियां स्वकारने दिधला भूनिदिनीस दलशाला ॥ १५ ॥
 पूनी राघवपादुकाप्रति नमी बाल्मीकिला ते सती ।
 सेवा तद्वदनोद्वतोत्तमकयापार्थीपधारेस ती ॥
 सिंपी श्रीगुलसीधनासि तमसा बिम्बभराकारणें
 अर्पी वेचुनियां सुभासि मुनिच्या देवार्चनाकारणें ॥ १६ ॥
 वन्याहारपरा कशा सुमलिना संवतैवल्कांबरा ।
 कांतध्यानधस सदैव तमसास्नानैकबद्धादरा ॥
 ऐसी रामवियोगतप्तहृदया सीता मुनीद्राश्रमों ।
 कल्पव्यूयतवासरसि परम क्लेश करुनि कमी ॥ १७ ॥
 गर्भाचे नव मास पुण्यविपिनीं संपूर्ण झाल्यावरी ।
 वृद्धस्त्रीसमुपासितां जसि महा सिध्यासिता शांकरा ॥
 सल्लभग्रहयुङ्निशीथैसमयीं पुत्रद्वयातें सुखें
 वेदेही प्रसवे सती प्रमुदिता गीतासि गाती मुखें ॥ १८ ॥

१२ मुनिप्रवचन=कविश्रेष्ठरूपी मेघ. १३ हिंस्रगण=स्वपदसमूह. १५ न मनीं
 धर्मी=मनांत धातूंचको. १६ प्रकर=समूह. १७ निदेश=आज्ञा. १८ दलशाला=पुष्पशाला.
 १९ पीयूष=अमृत. ५० सुम=कूल. ५१ संवतैवल्कांबरा=नेसली आहे झाडांच्या साली
 हींच वल्क जी (संकीर्त + वल्क + अंबर). ५२ तमसास्नानैकबद्धाधरा=तमसानामक नदीत
 स्नान करणाऱ्याची हीस आहे जिला अशी. ५३ कल्पव्यूयतवासर=कल्पासारखे लांब म्ह.
 मोठे दिवस (कल्प + व्यूयत + वासर). ५४ सल्लभग्रहयुङ्निशीथसमयीं=सत्तु + लग्न + ग्रह +
 युक् + निशीथ + समयीं) उत्तम लग्न व ग्रह यांहीं युक्त अशा मध्यरात्रीच्या काळीं. बाल-
 काच्या जन्मसमयीं राशिचक्राचा जो भाग क्षितिजास लागलेला असतो म्हणजे जी रास
 उगवत असते तिला लग्न म्हणतात. ५५ निशीथ=मध्यरात्र. ५६ मुखें=तोंडात.

दैत्य नासतो घसा सकाट काट काटले ॥ ८ ॥
 हात पाय मान भोज बोदिते पछाडिते
 अडचणीत अडकूनि पीळ पेंच काडिते ॥
 लोहदंडसे अखंड राक्षसांसि ताडिते
 मूळ जाळ व्याळ जाळ दैत्य-कूळ नाडिते ॥ ९ ॥
 थोर धाक येक हाक त्रीकुटांत पावले
 घोरोघरी वळवळी पुढे उदंड ऊरले ॥
 बैसले उदंड दैत्य ते सभेत घूसले
 सभा विटंबिली बळे चि कोणसे न सूचले ॥ १० ॥
 देहमात्र येक सूत्र थोर यंत्र हालले
 पुरोनि ऊरले बळे सभेमध्ये चि चालिले ॥
 रत्नदीप तेल-दीप तेज सर्व काटिले
 लाटि कूटि धामधूम पाडिले पछाडिले ॥ ११ ॥
 गुप्तरूप मारुती दशाननाकडे भरे ।
 मुगूट पाडिला शिरी कठोर वज ठांसे ॥
 सभा विटंबिली बळे चि गर्गरीत वावरे ।
 बलाढ्य दैत्य मारिले कठीण पुच्छ नावरे ॥ १२ ॥
 हस्तमार दैत्यमार दंडमार होतसे ।
 लंडसे कलंडले उलंडिले चि भंडसे ॥
 येत येत पुच्छकेत दैत्य सर्व बोलती ।
 गळीत बैसले भुमी न बोलती न चालती ॥ १३ ॥
 स्वप्नहेत सौख्य देत दैत्य-घात भावला ।
 रुद्र हा उठावला कुडावयासि पावला ॥
 नाळिले त्रिकूट नीट आपटून रावणी ।
 राक्षसांसि थोर दुःख उसने ततक्षणी ॥ १४ ॥
 दीनरूप देव सर्व हें स्वरूप पाहिले ।
 कळवळून अंतरीं गूढतमासि बाहिले ॥
 एक वीर तोष धीर थोर धीर ऊठला ।
 तोष तोष तो विशेष अंतरींच दाटला ॥ १५ ॥
 उदंड देव आटिले तयासि भीम आटितो ।

१२. माज=कंबर (सं० मध्य.) १३. व्याळ=साप. १४. पुच्छकेत=पच्छभेष्ट. १५.
 रावणी=रावणपुत्र अक्ष (अक्षया).

शमवृत बात-सूत लाटे लाटे लाटितो ॥
 ऊठ भामुचे समस्त कूट कूट कूटितो ।
 धूट धूट दैत्य त्यास लूट लूट लूटितो ॥ १६ ॥
 समस्त दैत्य आळितो बळें त्रिकूट जाळितो ।
 पुरांत गोपुरें बरीं निशाचरांसि वाळितो ॥
 उदंड अभि लाविला बहू बळें उठावला ।
 कडाडिला तडाडिला भडाडिला घडाडिला ॥ १७ ॥
 उदंड जाळिलीं घरे कितेक भार खेचरे ।
 किलाल घांवती भरे सुरांस वाटले बरे ॥
 उदंड दैत्य धोवडी तयांत पुच्छ भोवडी ।
 कडाकडी खडाखडी गडागडी घडाघडी ॥ १८ ॥
 बळें चपेट मारिला उदंड दैत्य हारिला ।
 तरारिला थरारिला भयंकरू भरारिला ॥
 गद्गदी तनू वितंड सागरीं सरारिला ।
 जानकीस भेटला प्रभूकडे सरारिला ॥ १९ ॥
 काळसे विशाळ दैत्य त्यांत एकला भरे ।
 पोर धांक एक हाक काळ-चक्र वावरे ॥
 शक्ति शोधिली बळें चि भव्य देखिले धुरे ।
 वानरांसहीत शमदास भेटला त्वरे ॥ २० ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ७ ॥

८

भुवन-दहन-काळीं काळ विक्राळ जैसा ।
 सकळ गिळित ऊभा भासला भीम तैसा ॥
 दुपट कपित शोके शोकिली मेदिनी हे ।
 तळवट धरि धाकें धोकली नाउं पाहे ॥ १ ॥
 गिरिवहनि उडाला तो गिरी गुप्त शाला ।
 घसरत दश गांवें भूमिके माजि गेला ॥
 उडति शडशडाटे वृक्ष हें नेट-पाटे ।
 पंडति कडकडाटे अंग वातें धुदाटे ॥ २ ॥
 थरथरित थरारी वज्र लांगूल जेव्हां ।
 गरगरित गरारी सप्त पाताळ तेव्हां ॥

फणिवरै कर्मठाचे पृष्ठिशीं आंग घाली ।
 तगटित पवनाची झेप लंकेसि गेली ॥ ३ ॥
 थरकत धरणी हे हाणतां वज्र-पुच्छे ।
 रगडित रणरंगीं राक्षसे तूण तुच्छे ॥
 सहज रिपु दळाचा थोर संहार केला ।
 अवघड गड लंका शीघ्र जाळून आला ॥ ४ ॥
 सहज करतले जो मेरु-मंदार पाडी ।
 दशवदन रिपू हे कोण कीती बराडी ॥
 अगणित गणवेना शक्ति काळासि हारी ।
 पवन-तनुज पहा पूर्ण रुद्रावतारी ॥ ५ ॥
 इतिश्री भीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ ८ ॥

९

लघूशी परी मूर्ति हे हाटकाची । करावी तथा मारुता-नाटकाची ॥
 असावी सदां ताइता माजि दंडी । समारंगणीं पाठ दीजे उदंडी ॥ १ ॥
 ठसा हेमधातू बरी वायु-सूतू । तथा ताइताचे परी रोप्य-धातू ॥
 तयाची पुजा मंदवारीं करावी । बरी आवडी आर्त पोटीं धरावी ॥ २ ॥
 स्वधामासि जातां प्रभू रामराजा । हनूमंत तो ठेविला या चि काजा ॥
 सदां सर्वदा रामदासासि पावे । खळीं गांजितां ध्यान सोडून धावे ॥ ३ ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ ९ ॥

१०

चपळ ठाण विराजतसे बरे । परम सुंदर ते रूप साजिरे ॥
 धगधगीत बरी उटि सिंदुरे । निकट दास कपी विर हें खरे ॥ १ ॥
 कपी वीर जेठी उडे चारि कोटी । गिरी द्रोण दाटी तळहाते उपाटी ॥
 झपेटा लपेटा करी पुंछवेटी । त्रिकूटाचळीं ऊठवा वीर कोटी ॥ २ ॥
 रघुविरा सैमिरात्मज भेटला । हारजिना भजनांकुर फूटला ॥
 कपिकुळे सकळे मिनलीं बळे । रिपुदळे विकळे वडवानळे ॥ ३ ॥
 कपीवीर तो लीन तल्लीन झाला । प्रसंगे चि पाहोनि सन्मुख आला ॥
 हनूमंत हें पावला नाम तेथें । महीमंडळीं चालिले सर्व तेथें ॥ ४ ॥
 नव्हे सौख्य हा भीम पूर्ण-प्रतापी । देहो आचळातुल्य हा काळरूपी ॥
 पुढें देखतां दैत्य-कूळे दरारा । भुतें कांपती नाम घेतां थरारां ॥ ५ ॥

२७ फणिवर=शेष सर्प. २८ कमठ=कूर्म (कांसव). २९ हाटक=सोने. ३० पुच्छवेटी
 =पुच्छाचा वेढा. ३१ समीर=वायु.

सिमा सांडिली भीमराजें विशाळें । बळें रोंटेलें दैत्य कृतांत-काळें ॥
गजामस्तकीं केसरीचा चपेटा । महावीर तैसा विभांडी चिकूटा ॥ ६ ॥
इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १० ॥

११

नमन गा तुज हें भिमराया । निज मती मज दे मज गाया ॥
तडाकितां तडकी तडकाया । भडकितां भडकी भडकाया ॥ १ ॥
हरुषला हर हा वरदानीं । प्रगटला नटला मज मानी ॥
वदबिता वदनीं वदवीतो । पुरवितो सदर्नी पदवीतो ॥ २ ॥
अवचित्तां चढला गडलंका । पळभरी न धरी मर्नि शंका ॥
तडाकितां तडकी तडकीतो । भडकितां भडकी भडकीतो ॥ ३ ॥
खवळले रजनीचरभारे । भडकितां तडके भडभारे ॥
अवचित्तां गरजे भुभुकारें । रगडिजे मग कां दळ सारें ॥ ४ ॥
कितियका खरडी खुरडीतो । कितियका नरडी मुरडीतो ॥
कितियका चिरडी चिरडीतो । कितियका अरडी दरडीतो ॥ ५ ॥
महाबळी रजनीचर आले । भिम भयानकसे चि मिळाले ॥
रपटितां रपटी रपटेना । अपटितां अपटी अपटेना ॥ ६ ॥
खिजवितां खिजवी खिजवेना । शिजवितां शिजवी शिजवेना ॥
रिजवितां रिजवी रिजवेना । विजवितां विजवी विजवेना ॥ ७ ॥
शिडकितां शिडकी शिडकेना । तडाकितां तडकी तडकेना ॥
फडकितां फडकी फडकेना । कडकितां कडकी कडकेना ॥ ८ ॥
दपटितां दपटी दपटेना । झपटितां झपटी झपटेना ॥
लपटितां लपटी लपटेना । चपटितां चपटी चपटेना ॥ ९ ॥
दवडितां दवडी दवडेना । घडवितां घडवी घडवेना ॥
बडवितां बडवी बडवेना । रडवितां रडवी रडवेना ॥ १० ॥
कळवितां कळवी कळवेना । खळवितां खळवी खळवेना ॥
जळवितां जळवी जळवेना । मळवितां मळवी मळवेना ॥ ११ ॥
चढवितां चढवी चढवेना । शढवितां शढवी शढवेना ॥
तडवितां तडवी तडवेना । गडवितां गडवी गडवेना ॥ १२ ॥
तगटितां तगटी तगटेना । शगटितां शगटी शगटेना ॥
लगटितां लगटी लगटेना । शकाटितां शकटी शकटेना ॥ १३ ॥
टणकितां टणकी टणकेना । ठणकितां ठणकी ठणकेना ॥
दणागितां दणगी दणगेना । फुणागितां फुणगी फुणगेना ॥ १४ ॥

चळवितां चळवी चळवेना । छळवितां छळवी छळवेना ॥
जळवितां जळवी जळवेना । टळवितां टळवी टळवेना ॥ १५ ॥
घसरितां घसरी घसरेना । विसरितां विसरी विसरेना ॥
मरवितां मरवी मरवेना । हरवितां हरवी हरवेना ॥ १६ ॥
उलयितां उलयी उलयेना । कलयितां कलयी कलयेना ॥
उडवितां उडवी उडवेना । बुडवितां बुडवी बुडवेना ॥ १७ ॥
बुकलित्तां बुकली बुकलेना । धुमसितां धुमसी धुमसेना ॥
धरवितां धरवी धरवेना । सरवितां सरवी सरवेना ॥ १८ ॥
झडपितां झडपी झडपेना । दडपितां दडपी दडपेना ॥
तटवितां तटवी तटवेना । फटवितां फटवी फटवेना ॥ १९ ॥
वळवितां वळवी वळवेना । पळवितां पळवी पळवेना ॥
ढळवितां ढळवी ढळवेना । लळवितां लळवी लळवेना ॥ २० ॥
घुरकितां घुरकी घुरकावी । थरकितां थरकी थरकावी ॥
भरकितां भरकी भरकावी । झरकितां झरकी झरकावी ॥ २१ ॥
परम दास हटी हटवादी । लगटला उतटी तटवादी ॥
शिकवितां शिकवी शिकलावी । दपटितां दपटून दटावी ॥ २२ ॥
इतिश्री भीमरूपिस्तोत्र संपूर्ण ॥ ११ ॥

१२

भिम भयानक तो शिक लावी । भडकला सकळां भडकावी ॥
वरतरू वरता तडकावी । बळकटां सकळां धडकावी ॥ १ ॥
सकळ ते रजनी-चर-भारे । सकट बांधत पुच्छ उभारे ॥
रडत बोलति वीर च सारे । नदिसतां चि बळें भुभुकारे ॥ २ ॥
जळतसे त्रिकुटाचळ लंका । धरितसे रजनी-चर शंका ॥
उमजती उमजेवर घाला । अवचित्तां बुडवी सकळांला ॥ ३ ॥
कठिण मार विरांस न साहे । रुधिर-पूर महीवरि वाहे ॥
बडुत भूत भुतावळि आली । रणभुमीवरि येउनि घाली ॥ ४ ॥
अमर ते म्हणती विर आला । नवल हें पुरलें सकळांला ॥
उदित काळ बरा दिसताहे । विधि-विधान विधी मग पाहे ॥ ५ ॥
इतिश्रीभीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १२ ॥

१३

बळें सर्व संहारिलें शिवणाला । दिलें अक्षयी राज्य बीभीषणाला ॥
रघूनायकें देव ते मुक्त केले । अयोध्यापुरा जावया सिद्ध शाले ॥ १ ॥

पया माजि कृष्णातिरीं रामराया । घडे राहणे स्नानसंध्या कराया ॥
 सिता राहिली शीरटे गांव जेथें । श्घूराज तो पश्चिमेचे नि पथें ॥ २ ॥
 जप ध्यान पूजा करी रामराजा । तयाचे परी वीर सौमित्र बोजा ॥
 स्मरेना देहीं चित्त ध्यानस्थ झालें । अकस्मात तेंतोय अझूत आलें ॥ ३ ॥
 बळें चालिला ओघ नेटें भडाडां । नर्भी धांवती लोट लाटा घडाडां ॥
 नदी चालली राम ध्यानस्थ जेथें । बळें विक्रमें पावला भीम तेथें ॥ ४ ॥
 उभा राहिला भीमरूपी स्वभावे । बळें तुंब तो तुंबिला दोन गावे ॥
 नदी एक वीभागली दोन्ही बाहे । ह्मणोनी तया नांव हे ऊर्णबाहे ॥ ५ ॥
 सुखें लोटती देखतां रामलिंगा । बळें चालिली भोंवती कृष्ण गंगा ॥
 परी पाहतां भीम तेथें दिसेना । उदासीन हें चित्त कोठें वसेना ॥ ६ ॥
 हूनूमंत पहावयालागिं आलों । दिसेना सखा घोर विस्मृत झालों ॥
 तयावीण देवालय तें उदासे । जळांतून बोभाडलें रामदासे ॥ ७ ॥
 मनांतील जाणोनि केला कुडावा । दिले भेटिचा जाहला थोर थावा ॥
 बळें हांक देतां चि तैसा गडाडी । महामेघ जैसा गर्भारू घडाडी ॥ ८ ॥
 श्घूराज बैकुंठ-धामासि गेले । तर्धी मारुती दास हे नारवीले ॥
 श्घूनाथ ऊपासकाला प्रसंगे । सख्या मारुती पाव रे लागवेगे ॥ ९ ॥
 प्रभूचे महा वाक्य त्वां साच केलें । ह्मणे दास हें प्रत्यया सत्य आलें ॥
 बनामाजि हें सांगतां पूरवेना । अवस्था मनीं लागली हे सरेंनी ॥ १० ॥
 इतिश्री भीमरूपि-स्तोत्र संपूर्ण ॥ १३ ॥

त्रयोदश स्तोत्रे समाप्त.

पद रामदासकृत

सावधान सावधान । वाचे स्मरा नारायण ॥ ध्रु० ॥
 दहा वर्षे बाळपण । वीस वर्षे तारुण्य ॥
 अंगी चढे नदन । तेव्हां कैचें साधन ॥ साव० ॥ १ ॥
 तिसांची आली भर्ती । दारापुत्रां लागीं प्रीति ॥
 तेथून उपजे भ्रांति । तेव्हां कैची स्वरूप प्राप्ती ॥ सा० ॥ २ ॥
 चाळीस वर्षे शाली । डोळां चाळशी आली ॥
 नेत्रांस भुली पडली । जवळ असतां दिसेना ॥ सा० ॥ ३ ॥
 पन्नास वर्षे शाली । हलति दंताच्या पंगती ॥

३२ संत विजयांत हें स्तोत्र महिपतीनें ऊर्ण बाहू मारुतीचें म्हणून दिलें आहे.

श्यामवर्ण शुभ्र होती । त्याला ह्यातारा म्हणती ॥ सा० ॥ ४ ॥
 साठांत बुद्धि नाठी । हातीं घेउनी काठी ॥
 वसवमुनी लागे पाठी । त्याला हांसती कारटी ॥ सा० ॥ ५ ॥
 सत्तरीची हे रचना । उठतां बैसवेना ॥
 बैसतां उठवेना । दिसतसे दैन्यवाणा ॥ सा० ॥ ६ ॥
 चार विसा मिळुनि ऐशी । मग तो झाला अपेशी ॥
 जिव करी कासाविशी । जिवनावीण मासोळी नैशी ॥ सा० ॥ ७ ॥
 वर्षे झाली नव्वद । बोलवेना एक शब्द ॥
 अस्तुरी दारा प्रसिद्ध । देण तोडि यांचा संबंध ॥ सा० ॥ ८ ॥
 शतमान पुरुष झाला । झाला परी बायां गेला ॥
 रामदास याच्या बोला । वेगीं सावध जाहला ॥
 सावधान सावधान । वाचे स्मरा नारायण ॥ ९ ॥

रामदासकृत-अष्टकं.

करुणाष्टक.

अनुदिनि अनुतापे तापले रामराया ।
 परम दिन दयाळा नीरसी मोह-माया ॥
 अचपळ मन माझे नावरे आवरीतां ।
 तुजविण शिण होतो धांवरे धांव आतां ॥ १ ॥
 भजन रहित रामा सर्व ही जन्म गेला ।
 स्वजन-जन-धनाचा व्यर्थ म्यां स्वार्थ केला ॥
 रघुपति मति माझी आपुलीशी करावी ।
 सकळ त्यजुनि भावे कांस तूझी धरावी ॥ २ ॥
 विषय-जनित सूर्वे सूख होणार नाहीं ।
 तुजविण रघुनाथा ओखटे सर्व कांहीं ॥
 रघुकुळ-टिळकारे हीत माझे करावे ।

१. रामदासकृत श्लोकवद्ध-अष्टकांचा उल्लेख पुढील लेखांत महिपतीने केला आहे:—

गद्य-पद्य बोलिले फार । श्लोक अष्टके प्रकार ॥

कृष्ण चरित्रे गाढलों सार । प्रेमासि पार असेना ॥ ४७ ॥

संतविजय-अ० २२ बा.

दुरितै दुरि रहावै म्यां स्वरूपीं भरावै ॥ ३ ॥
 तन-मन-धन माझे राघवा ! रूप तूझे !
 तुजविण मज वाटे सर्व संसार वोझे ॥
 प्रचलित न करावी सर्वया बुद्धि माझी ।
 अचल भजन लीला लागली आस तूझी ॥ ४ ॥
 चपल-पण मनाचें मोडितां मोडवेना ।
 सकळ-स्वजन-माया तोडितां तोडवेना ॥
 घडि घडि विघडे हा निश्चयो अंतरांचा ।
 ह्मणवुनि करुणा हे बोलतो दीन वाचा ॥ ५ ॥
 जळत हृदय माझे जन्म कोट्यानु कोटी ।
 मजवरि करुणेचा राघवा पूर लोटी ॥
 तळमळ निवर्वा रे राम कारुण्य-सिंधू !
 चैडरिपु-कुळ माझे तोडि याचा समंधू ॥ ६ ॥
 तुजविण करुणा हे कोण जाणेल माझी ।
 शिणत शिणत पोटी पाहिली वाट तूझी ॥
 शडकरि शड घाली धांव पंचाननारे ।
 तुजविण मज नेती जंबूकी वासना रे ॥ ७ ॥
 सबळ जनक माझा राम लावण्य-पेटी ।
 ह्मणवुनि मज पोटी लागली आस मोठी ॥
 दिवस गणित बोटी प्राण ठेवोनि कंठी ।
 अवचट मज भेटी होत घालीन मोठी ॥ ८ ॥
 जननि-जनक-माया लेंकरुं काय जाणे ।
 पय न लगत मूर्खे हाणितां वत्स नेणे ॥
 जलधर-कण-आशा लागली चातकासी ।
 हिमकर अवलेकी पक्षिया भूमि वासी ॥ ९ ॥
 तुजविण मज तैसें जाहलें शमराया ।
 विलग विषम काळीं सांडितां सर्व माया ॥
 सकळ-जन-सखा तूं स्वामि आणीक नाहीं ।
 विषय वमन जैसं त्यागिलें सर्व कांहीं ॥ १० ॥

२. दुरित=पाप. ३. चडिपु=काम, क्रोध, मद, मात्सर, लोभ, अहंकार. ४. पंचानन=सिंह.
 ५. जंबूकी=कोलही. ६. जलधर=मेघ. ७. हिमकर=चंद्र. ८. पक्षि=चकोरपक्षी. ९. बमना=ओक.

कारागारे निवेश्य प्रसभमथ जगद्ध्याप्तमेतन्निशम्य
प्राप्तं क्रुद्धं दिनेशं कथयति किमयं धूमदूतैः स्ववासम् ॥ ५०२ ॥
वक्षोजदुर्गे सुघने त्रिबलोपरिखातृते ॥
श्रितः किमूष्मा बिजितः शीतेनातिबलीयसा ॥ ५०३ ॥
यद्यंबरांतः शयितः सपौरस्त्यः पयोधरः ॥
कथं शीतकथाश्रोत्रपथमभ्येतुमर्हति ॥ ५०४ ॥
हाहाहूहूहालापैर्धनंजयस्यातिसंस्तवो यत्र ॥
मकरारंभो जंभभिदालय इव सहतिलोत्तमारंभः ॥ ५०५ ॥
स्विन्नः कंठकनिचितः प्रकटितरागश्च सहसितो मधुरः ॥
दामोदरदर्शनजो राधावस्थाविशेष इव तिलकः ॥ ५०६ ॥

ढुण्णकालः—ग्रामे मुखध्वनिं श्रुत्वा भयसंविग्रमानसा ॥
त्यक्त्वा वनविहारं श्रीरंतगतुमना इव ॥ ५०७ ॥
बहुलोत्सवो जनोऽसातृतुश्रियः पुष्पसमय इति ॥
कंदर्पः कथमिव न स्वस्वजमस्मिन्नुदूढयतु ॥ ५०८ ॥

अन्ययोत्प्रेक्षते शीततुरिति धुर्यं कार्यभारिणं सूर्यो हि स्वनेजोऽग्नौ दिनाति नि-
घते क्रुद्धं आरक्तत्वात् आग्नेयकोणे तदवलोकनायेव गतं चेति ज्ञेयं ॥ ५०९ ॥
वक्षोजइति वक्षोजशब्दमध्ये ऊष्मा प्रकारो दृश्यते ॥ ५१० ॥

यद्यंबरांतइति अंबरांतः प्रावरणवस्त्रांतः पौरस्त्यः तारुण्यावस्थासंभवः स्तनः
ज्ञापितश्चेत् शीतवार्ता न । कांतामालिग्य सुप्तं चेन्न शीतबाधा । आकाशे यथा पौरस्त्य-
इस्तचित्रोत्तरभावी सहि पूर्वस्यां प्रादुर्भवति मृगमारभ्य तत्पश्चात्प्रादुर्भूय पुरो
गच्छति तत्र शीतमस्ति पौरस्त्ये तूष्मेति सर्वजनप्रसिद्धं ॥ ५११ ॥

हाहेति मकरसंक्रमणारंभः तत्र ह्यतीव शीतमिति धनंजयस्य अभेः हा हा
हू हू इति प्रकारैः शब्दैः सह संस्तवः परिचयः तिलोत्तमानां दानाद्यारंभेण सहितः
'तिलभुक् तिलदत्ता चेति' स्मृतेः जंभमित् इंद्रः तस्य गृहं तत्र हाहा हूहू
नाम गंधर्वाण्योहालापैः अर्जुनस्य सम्यक्स्तवः प्रियपुत्रत्वात् तिलोत्तमा च रंभा च
ताभ्यां सहितः ॥ ५१२ ॥

स्विन्नइति महाराष्ट्रे शार्करतिलान् ददति भुंजते च जनाः ते च स्विन्नाः
स्वेदेन अभेरुष्मणा सिद्धाः कंठकैर्युक्ताः तत्र केशरादिरंजनं कुर्वतीति प्रकटितं
रागः सितया शार्करया सहितः अतएव मधुरः अन्यत्र स्वेदयुक्तः रोमांचयुक्तः प्रकटितो
रागः प्रेमा यत्र हसितेन स्मितेन सहितः मधुरो रम्यः ॥ ५१३ ॥

ग्रामेति माघांतं पश्चिमधाम्न्यौषाधिरूपा लक्ष्मीः मुखध्वनिं बुंवारवं स च महानर्यं
विना न जायतइति ॥ ५१४ ॥

प्रातःकालः--सूरे तूदयमासाद्य स्वप्रतापं वितन्वति ॥
 युक्तं नक्षत्रनिबद्धो निस्तेजस्को विलुप्यते ॥ ५०९ ॥
 दोषोपचयस्तावज्जघन्यकर्मणि नरं नियोजयति ॥
 सुदिनं तु शुचौ कर्मणि सदसद्रस्तुस्वभाव एवायम् ॥ ५१० ॥
 पुरुषचर्या--भवितव्यं प्रसिद्धेन नरेनाति प्रयत्नतः ॥
 पाणिन्याद्या ह्यविज्ञातं नरं नरकमूचिरे ॥ ५११ ॥
 सदशन एव सदशनो विकलः किल जायते विकल एव ॥
 असुरत एवासुरतस्तद्ददविनयो जनोऽविनय एव ॥ ५१२ ॥
 श्रेष्ठ्यस्योच्चत्वतैव कारणमिति प्रायो बहिर्दृश्यः
 पश्यत्यस्य जना न कर्म सहजं किंसाधु बाऽसाध्विति ॥
 शृंगारो हि जघन्यकर्मसचिवो मूर्धन्यतां प्रापितः
 शांतः पश्य जघन्यतां बत पुनर्मूर्धन्यकर्मापि सन् ॥ ५१३ ॥
 बह्वर्थतामव्ययानां विद्वद्गुणां न धारण ॥
 सुप्रतिष्ठाऽत्र नास्तीति भगवान्पाणिनिर्जगौ ॥ ५१४ ॥

बहुलेति पुष्पसमयः वसंतः ऋतुदर्शनं च स्वध्वजः प्रसिद्धः कामांकुशश्च ॥ ५०८ ॥
 सूरैरिति सूरैः सूर्ये शूरे च उदयं प्रासेद्धं अभिवृद्धिं च प्रतापं आतपं शौर्यं च
 नक्षत्राणां क्षत्रभिन्नानां ॥ ५०९ ॥

दोषेति दोषाणां उपचयः वृद्धिः रात्रेरुपचयश्च जघन्यं नीचं रतं च सुदिनं पुण्यं
 दिवसश्च शुचौ शुद्धे मुखक्षालनस्नानादौ ॥ ५१० ॥

भवितव्यमिति अज्ञातार्थे कप्रत्ययो विहितः अज्ञातो नरः नरक इति ॥ ५११ ॥

सदशन इति सदंतश्चेत् सम्यक् अशनं भोजनं यस्य विकलः कलाशून्यः
 क्लेशादिविह्वलश्च असुषु प्राणेषु रतः बलरक्षणं चिकीर्षुः नास्ति सुरतं यस्य बहु
 सुरतविमुखः अविनयः विनयशून्यः नयतीति नयः पचाद्यच् अवीनां मेघाणां नगः औ-
 रश्चः धनगर इत्यर्थः ॥ ५१२ ॥

श्रेष्ठ्यस्येति उज्ज्वलता वपुर्वस्त्रभूषणादिभ्यस्तः जघन्यकर्मणि नीचकर्मणि
 रते च सचिवोऽपि मूर्धन्यतां ' शृंगारवीरकरुणाद्भुतहारषभयानकाडति ' ' शृंगारो
 रसमूर्धेति ' रसमीमांसा जघन्यतां अंतिमतां नीचतां च मूर्धन्यं श्रेष्ठ योगधारणादि-
 ना नित्यवस्तुनिवेकेन च तस्मात्प्रोक्तयात्रायां पुरुषेण उज्ज्वलेन भाव्यं न मलिनेन
 ' शृंगारः शुचिरुज्ज्वलः ' ॥ ५१३ ॥

बह्वर्थतामिति यो न व्ययं करोति सः बह्वर्थः अव्ययादीनां चादीनां अनेकार्थत्वं
 तेषु अव्ययेषु सुपः सप्त विभक्तीनां प्रतिष्ठा नास्ति अव्ययादाप्सुपइति लुप्तिधानात्
 यो व्ययं न करोति नश्य सुतरां प्रतिष्ठापि न ॥ ५१४ ॥

अमृतं तं अमृतं दुग्धे स्वशिशून् भक्षयति गिरिकाः बालमूषिकाः तासां अनाः
प्राणाः तान् नाशयति सशयोरैक्यं अन्यत्र अमृतं मोक्षे स्वपुत्रेणपि ममताशून्यः
गिरौ धानने च आसनं स्थितिर्यस्य ॥ ५२० ॥

शृंगिणं वर्णयति

शृंग्यर्भकोऽपि कुपितो घाताय महतां मतः ॥

अचिरादेव यत्प्राप्तः पंचतां राजकुंजरः ॥ ५२१ ॥

धूम्रपत्री तमाखुरिति भाषायां तां वर्णयति

सुपर्णपरिशीलितो भवति साधुपूगाश्रितः

करोति सुदृढस्थितिं द्विजगणस्य साराश्वितः ॥

सदा स्पृहयते सुधामिति बुधा गदाभृत्सम-

स्तमाखुरिति सेव्यतां न वितनोति रागं यतः ॥ ५२२ ॥

जर्दा -- जनार्दनो नरहितो भूत्वाऽऽकारविपर्ययात् ॥

अवतीर्ण इव प्रायः स जर्देत्यभिधीयते ॥ ५२३ ॥

भर्तुः प्रियतमं वस्तु संगृह्णानु सदा सती ॥

करोति यद्वैभवती विजयां निजसन्निधौ ॥ ५२४ ॥

सायंकालः

संध्या जौहवधूरिनो व्रजति मां हित्वेति रागाकुला

पृष्ठे यात्यपि हस्तगो न स इति प्रायो विरक्ताभवत् ॥

तामिस्त्रैर्यमुनाजलैर्हरिपदं संस्नध्य दत्त्वा पुन-

मैथानिंदुमयांस्तनोति परितस्ताराप्रसूनांजलिम् ॥ ५२५ ॥

शृंगीति अर्भकोऽपि शृंगी वृषमहिषादिः कुपितो महतामपि प्राणिनां घाताय
स्यात् यतः राजकुंजरः महागजः पंचतां मरणं प्राप्तः स्यात् शृंगीनामा शमिकमुनि
पुत्रः तस्य शापेन राजकुंजरः नृपश्रेष्ठः परिक्षिप्तरणं प्राप्तः ॥ ५२६ ॥

सुपर्णेति सुष्ठुपर्णानि तांक्षलीदलानि तैः शीलितः सेवितः साधुपूगे पूगफल
द्विजगणस्य दंतानां दृढस्थितिं दाढर्यं 'धूम्रपत्री दंतदाढर्यप्रदा पित्तकरी सेरति'
वैद्यकात् सारः खदिरसारः सुधां चूर्णं अन्यत्र सुपर्णो गरुडः साधूनां सनकादीनां
पूगः समूहः द्विजानां स्थितिं पालनं सारं अराभिः सहितं चक्रं सुधा अमृतं एवं
गदाभृता विष्णुना समश्चेत्सर्वदा सेव्यः किञ्च यतः रागं रक्तिमानं स्नेहं च विष्णुस्तु
वैराग्यं तमेति भदः ॥ ५२७ ॥

जनार्दनेति धूम्रपत्रेव एलालवंगकेशरपत्र्यादिसंस्कृता जर्देति उच्यते
जनार्दनः नरेभ्यो हितः सन् आकारस्य आकृतेः विपर्ययं कृत्वा रूपांतरं गृहीत्वा
अवतीर्ण इव जनार्दनः नरहितः नकारद्वयेन रहितः जर्दार्द इति शिष्टं तत्र आ-
कारस्य विपर्यासः कृतः दकारोत्तरभावं गतश्चेत् जर्दाइति संपद्यते ॥ ५२८ ॥

भर्तुरिति विजयां नाम सखीं पार्वत्याः जयाविजयेति सखीद्वयं विजया गदद्वयं
भांगइति सा च भांगोः प्रिया शांभवीत्युच्यते ॥ ५२९ ॥

कुक्कुरः

मध्यऋतुसमय एव स्त्रियमुपगच्छत्यशेषभूतानाम् ॥

यो जागर्ति निशायी शुनकः प्रतिभाति संयमीव मम ॥ ५२६ ॥

मत्कुणः

यो रात्रिचरशेखरः किल दशास्यः कोणपास्याश्रयो

वज्राब्जाधितशक्तिको नृरुधिरं पातुं सदा बाञ्छति ॥

उन्मत्तो मधुयोगतो भवति यस्तन्मत्कुणो रावण-

स्तस्मान्नश्यति पुत्रपौत्रसाहितः सीताभिसंधानतः ॥ ५२७ ॥

मैथुनं

सततं सुरताभिकाक्षिणो बलिमुख्या अपि शुक्रबृंहिताः ॥

असुराः क्षयमाशु भेजिरे मनुजानां पुनरत्र का कथा ॥ ५२८ ॥

स्त्रीणामल्पापराधानां नैव कार्यं गवेषणम् ॥

अपराधस्थितिं स्वस्या निर्ममौ स्वयमीश्वरः ॥ ५२९ ॥

संध्येति इनः सूर्यः स्वामी च हरिपदं विष्णुपदं आकाशं च रागः रक्तिमा प्रेमा च विरक्ता निर्विण्णा रक्तिमहीना च ॥ ५२५ ॥

मध्येति ऋतवः षट् वसंतादयः एतएव समयः तस्य मध्ये वर्षाशरद्वूपे हेमंत शिशिरयोः समासेनेति पंचर्तुपक्षे वर्षासु मध्यर्तुसमयइत्यव्ययीभावः तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति नामभावः पारमध्येषष्ठ्यावेति एकारांतनिपातनेऽपि तस्य संधिवशाद्धोपः तादृशे काले मैथुनमाचरति ' कुक्कुरो रात्रिजागरः संयमी ' या निशा सर्व भूतानां तस्यां जागर्ति संयमीति ' भार्या ऋतुसमयमध्येएव गच्छति तेन ब्रह्मचर्यहानेरभावात् ॥ ५२६ ॥

यइति रात्रिचराणां मशकादीनां मध्ये शेखरः अतिनिपुणत्वात् दशाकारोऽवयवः आस्ये मुखे यस्य यया रक्तं शोष्यते प्रशस्तः कोणः कोणपाली ' प्रशंसावचनैश्चेति ' समासः सा आश्रयो यस्य स्तंभकुड्यादीनां कोणेषु वसति वज्रेषु हीरकेषु अब्जाधितशक्तिः एतस्य रक्तेन हीरकाः स्फुटंति वज्रभस्मप्रकरणे वैद्यके स्पष्टं नृरुधिरं विना यस्य आहारएव नास्ति मधोश्चैत्रस्य योगेन समृद्धो भवति रावणपक्षे रात्रिचराः राक्षसाः दशमुखः कोणपाः राक्षसाः तेषामाली पंक्तिस्तस्याः आश्रयो यस्य वज्रेण इंद्रायुधेन अबाधिता शक्तिर्यस्य मधु मद्यं अतएव यथा रावणः सीताभिसंधानेन संकुटुंबो मृतः एवमयमपि शीतकालस्याभिसंधाने सतीति ॥ ५२७ ॥

सततमिति सुरता देवत्वं बलिः एतन्नामा दैत्यः शुक्रः शुक्रार्चयः सुरतं मैथुनं बलिनः बलवंतः शुक्रं रेतः तस्माद्बहुव्यवायो न कर्तव्यः ॥ ५२८ ॥

स्त्रीणामिति अपरस्य अधस्थितिः रतिसमये ॥ ५२९ ॥

स्तनः—पयोधरोद्गमस्यांतरंबरे प्रांशुभाविनः ॥

चांचल्युपस्थितिः कोर्णेजपत्वमधिगच्छति ॥ ५३० ॥

धाराधराणां किल दृष्टिपातो धराधराणां शिखरेषु पूर्वम् ॥

तथैव यूनामपि दृष्टिपातः पयोधराणां शिखरेषु पूर्वम् ॥ ५३१ ॥

पयोधरघनीभावस्तावदंबरमध्यगः ॥

आश्लेषोपगमस्तत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३२ ॥

पयोधरघनीभावस्तावदंबरमध्यगः ॥

हस्तलीलायितं तत्र यावन्नैव प्रवर्तते ॥ ५३३ ॥

प्रीडां प्रति भर्तुर्नमोक्तिः

सदृत्तं स्तनमंडलं यदभवत्तर्कि पुनः सांप्रतम्

दूरादेव बलंबते भवति न स्पृष्टुं यमत्यादरः ॥

देवेनैव जघन्यकर्मणि बलादापीड्य संयोजितं

भूयो बालिशसंस्तवो बत ततः पातित्यमेयान्न किम् ॥ ५३४ ॥

स्तनौ तवारोषतनौ तु बाले तृद्यावतीवेति तदीयभाले ॥

कालेन लिप्त्वा जनदृष्टिर्भात्या प्रीत्या महत्या किमिवावृणोषि ॥ ५३५ ॥

सृष्टस्य भार्या

पुरुषस्य पुराणस्य द्वितीया युवतिस्तु या ॥

असौ वसुमती नैवेत्येवं हि कथमुच्यताम् ॥ ५३६ ॥

पयोधरेति चंचलस्य भावः चांचली सा स्त्रीणां वस्त्रांतरे पयोधरोद्गमः शीघ्रमेव भविष्यतीत्यस्य सूचिका यया चंचला विद्युत् तस्याइयं चांचली उपस्थितिः आकाशे मेघोद्गमस्य सूचिका ॥ ५३० ॥

धारेति स्पष्टं ॥ ५३१ ॥

पयोधरेति पयोधरो मेघः स्तनश्च घनीभावः सांद्रता काठिन्यं च अंबरं नभः वस्त्रं च आश्लेषा नक्षत्रं आलिंगनं च आश्लेषानक्षत्रनिर्गमे मेघाः विरलाः भवति तथाऽन्यत्र शैथिल्यं भवति ॥ ५३२ ॥

पयोधरेति पूर्वार्धं समं हस्तनक्षत्रस्य करस्य च ॥ ५३३ ॥

सदृत्तमिति सदृत्तं उत्तमचरित्रं वर्तुलं च यया कथंचिदपि तं प्रति स्पृष्टुं आदरो न भवति स च दूरात् अवलंबते सन्निकर्षं न भजति तद्वदिदं कुतः उत्तरं देवेन परमेश्वरेण भवता च जघन्यकर्मणि नीचकृत्ये रते च योजितं तदनंतरं बालिशस्य अज्ञस्य बालस्य च संस्तवः परिचयः तस्मात्पातित्यं कथं न स्यात् तत्र च सति सर्वं संगच्छत एवेति ॥ ५३४ ॥

स्तनाविति हृद्यौ हृदि भवौ मनोहरौ च ॥ ५३५ ॥

सर्वोत्तमस्यापि पुराणपुंसो योषिद्वितीया किल सारसाढ्या ॥
नूनं पतत्येव विचल्यमाना भुजंगराजस्य बतोत्तमांगे ॥ ५३७ ॥
पुराणपुंसो ललनाद्वितीया विचल्यमाना पतिता भुजंगे ॥
विलोड्यतेऽथापि कुनायकैः सा तत्साधु सर्वसहतां बिभर्ति ॥ ५३८ ॥
परस्त्रीपराङ्मुखः

मामकं कौशलं दृष्ट्वा मा कार्षीः किलकिञ्चितम् ॥
भुजंगेन विना भोगलाभो नैव भविष्यति ॥ ५३९ ॥
जरा—ब्रवीम्यहं किं बहुशः कवीश्वरा
जरा नराणां सुतरां दुरासदा ॥
यया यियासोरपि निर्जरेशितुः
पादेऽपि वेधो रचितो निजोचितः ॥ ५४० ॥

कायापक्षयहेतु जरे परं तत्र राक्षसी प्रवरा ॥
या किञ्चिदपि शरीरं सुदृढतरं संदधाति स्म ॥ ५४१ ॥
सुप्रत्ययादजाद्याद्बहुशोभव्याकृतिच्याता ॥
सत्वेक एव हि जराकारं कुर्यादसारचितम् ॥ ५४२ ॥

पुरुषेति पुराणपुरुषः वृद्धः विष्णुश्च तस्य द्वितीया भार्या भूदेवी च वसुमती
द्रव्यवती पृथ्वी च वृद्धस्य स्त्री तस्य सर्वस्वं स्वार्धानं कृत्वास्ते इति ॥ ५३६ ॥
सर्वोत्तमस्यापीति सर्वोत्तमस्य गुणैः संपत्त्या च वृद्धस्य विष्णोश्च द्वितीया योषित्
भूः सा रसा पृथ्वी आद्या धनिका किं च सारसाढ्या कमलाढ्या 'कूर्मब्रह्मशिला-
रूढां नीलोत्पलकरद्वयां' इति तद्वयानात् किं च सारसाढ्या शृंगारेणाद्या विचल्य-
माना यदा तदा भुजंगराजस्य शेषस्य उत्तमांगे शिरसि पतिता भुजंगा जरा,
येषां राज्ञः श्रेष्ठस्य उत्तमे अंगे पतति या वृद्धस्य द्वितीया भार्या सा रसेन आद्या
सती विचल्यमाना चेत् व्यभिचारिणी भवति वा पतिता भुवि भवति ॥ ५३७ ॥

पुराणेति कुनायकाः राजानः ये केऽपि पुरुषास्तैरपि एतादृशी या सा सर्व
सहतएव या तु सती सात्वन्वकृतनर्मादि नितरांसहते तथा नेयं ॥ ५३८ ॥

मामकमिति किलकिञ्चितं रागभयलज्जादिगुणैः रतेराभिव्यञ्जकः भुजंगेन जारेण
सर्पेण च भोगः रति सर्पदेहश्च ॥ ५३९ ॥

ब्रवीमीति यियासोः निजधाम गंतुमिच्छोरीशितुः श्रीकृष्णस्य पादेऽपि यदा नर-
या वेधः कृतः जरा नाम व्याधः सा आख्यायिका भागवते स्पष्टैव ॥ ५४० ॥

कायेति द्वे जरे शरीरनाशहेतू यया राक्षस्या जरया जरासंधस्य जन्मना
द्विधाभूतशरीरस्य शरीरे दृढतरं संहितं अन्या जरा तु न तथा दृढतरसंधां न
करोति ॥ ५४१ ॥

इति संकीर्णं

इंदोर्नैल्यमिदं वदंतु कवयो यत्किंचिदंकादिकं

सिद्धांतस्त्वमुनैष तद्व्यप्रणिहितः श्रीकृष्ण आलोच्यताम् ॥

नोचेज्जातमिमं नमेत्कथमयं द्रुह्यंति नास्मै ग्रहा

ईहंते किल यद्वलं सुमनसां श्रेष्ठः कुले चाच्युतः ॥ ५४३ ॥

तस्मात्

ध्यातव्यं सर्वदा त्वत्पदमिति मम यश्चित्त आशांकुरोऽस्मिन् ॥

धीजावापः कृपा ते रघुवर न परं किंचिदन्याद्विजाने ॥

लोभं दुर्वासनेयं शलभ इव मुहुः प्रेक्षते तत्कृपाब्धे

रक्षैन् स्वोत्तवृक्षानपि कृपणजना प्राय आप्याययंति ॥ ५४४ ॥

कवयः कथयत कोऽन्यः कृष्णात्करुणाकराद् विनैकस्मात् ॥

करकमलकोरके स्वे कामं कुर्वीत नरकभीरुजनम् ॥ ५४५ ॥

मृत्युदर्कादघादघोरात्प्रातुं मुग्धजनं प्रति ॥

कतमो नाम कुशलो विना कृष्णं कृपार्णवम् ॥ ५४६ ॥

सुप्रत्ययेति यः बहुशः भव्या कल्याणकारिणी आकृतिर्यस्य तस्य हरेर्धोता स एवैकः अजाद्यात् अजोऽहं अद्वयोऽहं इत्याद्यात् सुप्रत्ययात् उत्तमज्ञानात् ज राकारं असारचितं तुच्छं कुर्यान्नान्यः यथा यः बहुशोभावेदस्य येन मुखस्यानी यत्वात् 'मुखं व्याकरणं स्मृतं' इत्युक्तेः तस्याः व्याकृतेर्व्याकरणस्य ध्याता स्मर्ता व्याकरण इत्यर्थः स एव अजाद्यात् स्वराद्यात् सुप्रत्ययात् सुपसंज्ञात् प्रत्ययात् औ- जसादि रूपात् जराकारं जराशब्दसंबन्धिने आकारं आवर्गं असारचितं कुर्यात् जराया जरसन्यतरस्यामिति 'सूत्रात् ॥ ५४७ ॥

इंदोरिति चंद्रस्याभ्यंतरे यत्कृष्णं दृश्यते तद्विषये बहवो विवदन्ते मम तु सिद्धांतः अनेन द्विजराजेन हृदये श्रीकृष्ण एव प्रणिहितः तेन कारणेन यं द्वितीयायां दृश्य- मानमात्रं जना नमन्ति नास्मै ग्रहाद्ब्रुह्यंति 'विधोर्नो रिपुः' इति वचनात् सर्वग्रहानु- कुल्येऽपि यस्य बलं अवश्यमपेक्ष्यते देवाश्च कृष्णपक्षे यमापीय तुष्टाः पुष्टाश्च भवंति वंशे च भगवदवतारः एतादृक् सौभाग्यमन्यया कथं स्यादिति ॥ ५४८ ॥

ग्रंथांतरे रामं प्रार्थयते ध्यातव्यमिति स्पष्टं ॥ ५४९ ॥

कवय इति नरकात् भयं प्राप्तुवंतं जनं कृष्णं विना को नु हस्ते कुर्यात् नरकासुरेण बंदीकृतं स्त्रीजनं च कः करे कुर्यात् विवहेदित्यर्थः तादृशः कृष्ण एवेत्यर्थः ॥ ५४९ ॥

मृत्युदर्कादिति मृत्युः संसारः उदर्कः उत्तरफलं यस्य तादृशादघातः पापात् मुग्धजनं अविद्वांसं त्रातुं कृष्णाद्विनाऽन्यो नास्ति यथा मरणप्रदात् अघासुरात् मुग्धजनं गोपाशिशुजनं ॥ ५४९ ॥

सूचना.

(१) सन १८७८ पासून तो सन १८८३ अत्तर पर्यंत ज्यास अंक पावले असतील त्यांनी दर सालचे १२ अंकांस ५ रु० ५ आणे प्रमाणे आवाकडे किंमत पाठविली असतां त्यांकडे खाना होतिल. फुटकळ अंकांस ८८६६ प्रमाणे पाठविले असतां अंक खाना होतिल.

(२) वर्गाणी खालील लिहिलेलें गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोचिल.
 रा. रा. श्रोधर मंगेश निम्सावाले एम. ए., प्रोफेसर मुंबई.
 " " शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. बडोदे.
 " " जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायरकूल ठाणे.
 " " सावंळाराम माधव चिटणीस सायेर इंदूर.
 " " बामन दाजी ओक नागपूर.
 " " रामचंद्र रघुनाथ नातू अ० मा० हायरकूल वेळगांव.
 " " गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ. मा. रा० हायरकूल कोरहापूर.
 " " परशुराम भिमाजी भाटये बकील रत्नागिरी.
 " " शिबक कैशव परचुरे हेडमास्तर. अहोबाग.
 " " विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. उमरावती.
 " " अण्णाजी रामचंद्र अत्रे ह० मा० हा० मिरज.
 " " रामचंद्र बळवंत शिंदेकर, प्राग्वेट सेक्रेटरी
 नि॥ श्री० आपा साहेब आंग्रे सरकार जाल्हेर.
 " " गोविंद नारायण केळकर बी. ए. हायरकूल, पुणे.

(३) हे पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पद्धतीं म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ६६ आगाडून ५ रुपये ८८, आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाची लिफटे पाठविणे झाल्या तो अर्धा आगा किंमतीची अगती व रुपयास ८८६६ प्रमाणे पोष्टाकडे पाठवावा. पुस्तकांमध्ये हराक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणे तो पत्रव्यवहाराचे व्यवस्थापक, यांस आलीब. म. जि० कु-
 यर ठेवावा.